

DEEL II

Bronnen van openbare instellingen

De gemeenten en de lokale openbare instellingen

Patricia Van den Eeckhout

1. De gemeenten

1.1. Bibliografie

MALVOZ (L.). De plaatselijke instellingen in België van het einde van het Ancien Régime tot de gemeentewet van 1836, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 1986, nr. 158, p. 5-64.

HENIN (C.). *Les institutions publiques de la seconde occupation française (26 juin 1794-1er octobre 1795)*. Brussel, 2004, p. 209-236.

DEVOLDER (C.). *De Verenigde Departementen onder Frans Bewind. De constitutionele instellingen van het Directoire*. Brussel, 1997, p. 137-168.

ANTOINE (F.). *Les institutions publiques du Consulat et de l'Empire dans les Départements Réunis (1799-1814)*. Brussel, 1998, p. 222-243, 36-53.

BERNIMOLIN (E.). *Les institutions provinciales et communales de la Belgique*. Brussel, 1891-1892, 2 dln.

WILQUET (C.). *La loi communale du 30 mars 1836. Lois modificatives et complémentaires. Commentaire pratique par G. Dovillée*. Brussel, 1933.
Eerdere edities in 1896, 1900, 1913 en 1927.

MACAR (A.). Les institutions communales, in *Les Nouvelles. Lois pratiques et administratives, I*. Brussel, 1933, p. 225-745.

L'initiative publique des communes en Belgique 1795-1940. Het openbaar initiatief van de gemeenten in België 1795-1940. Brussel, 1986, 2 dln.

VAN AUDENHOVE (M.). *Geschiedenis van de gemeentefinanciën van de nationale onafhankelijkheid tot het einde van de Eerste Wereldoorlog 1830-1918*. Brussel, 1992.

VAN AUDENHOVE (M.). *Geschiedenis van de gemeentefinanciën in de economische, financiële en sociale evolutie van België 1918-1985*. Brussel, 1990, 2 dln.

DUJARDIN (J.) e.a. *Nieuwe Gemeentewet*. Brugge, 1998.

BRASSINNE (J.). La régionalisation des lois communale et provinciale et de la législation connexe, in *CH CRISP*, 2002, nrs. 1751-1752.

VAN ASSCHE (D.), BUTS (M.). *Lokaal besturen in de stad*. Antwerpen, 2004. Te raadplegen op www.binnenland.vlaanderen.be/HRBB/dossiers/districten/eind...
1.besturen.in.de.stad.doc.

BLAISE (P.). Les réformes en vigueur pour les élections communales et provinciales du 8 octobre 2006, in *CH CRISP*, 2006, nr. 1921.

COLLINGE (M.). *La commune*. Brussel, 2006.

Beperkt zich tot het Waalse en het Brusselse gewest.

MAST (A.) e.a. *Overzicht van het Belgisch administratief recht*. Mechelen, 2006, p. 491-620.

Beperkt zich tot het Vlaamse gewest.

UYTTENDAELE (M.), UYTTENDAELE (N.), SAUTOIS (J.). *Regards sur la démocratie locale en Wallonie. Les nouvelles règles applicables aux communes, aux CPAS et aux provinces*. Brussel, 2006.

DE CEUNINCK (K.), VALCKE (T.). De geschiedenis van de gemeente als instelling, in REYNAERT (H.), ed. *De kerktoerenpolitiek voorbij? Lokale politiek in Vlaanderen*. Brugge, 2007, p. 41-58.

Zie ook de websites van de Vlaamse, Brusselse en Waalse verenigingen van steden en gemeenten: www.vvsg.be, www.avcb-vsgb.be, www.uvcw.be.

1.2. *Historisch overzicht*

De gemeente heeft een dubbele opdracht: enerzijds de gemeentelijke belangen behartigen en anderzijds taken opgedragen door de bevoogdende overheden uitvoeren. Deze dubbele taak werd geformuleerd in het decreet van 14 december 1789 en via het besluit van 19 frimaire jaar iv in de Belgische departementen bekendgemaakt. Het decreet introduceerde *municipalités*, geleid door een *maire* en zijn gemeentebestuur (het kiessysteem komt aan bod bij de behandeling van de bronnen). De functies eigen aan het gemeentelijke bestuur hadden onder meer betrekking op het beheer van de gemeentelijke goederen, instellingen, inkomsten en uitgaven. Verder diende gezorgd voor orde, netheid, gezondheid en veiligheid in openbare plaatsen. Het decreet van 16-24 augustus 1790, via het besluit van 7 pluviôse jaar v in de Belgische provincies ingevoerd, gaf de gemeenten ook politionele bevoegdheden. Zij dienden op te treden als de veiligheid en openbare orde in het gedrang kwamen door volkstoeloop, vechtpartijen, brand, besmettelijke ziekten, krankzinnigen enz.

De grondwet van het jaar iii beknotte de gemeentelijke autonomie. Gemeenten met minder dan 5000 inwoners, de meeste dus, werden verenigd tot *municipalités de canton* en gemeenten met meer dan 100.000 inwoners werden verdeeld in "arrondissementen", niet te verwarren met de onderverdeling van een departement die pas onder het Consulaat werd geïntroduceerd. De leden van deze *municipalités* werden verkozen, wat niet meer het geval was na de wet van 28 pluviôse jaar viii: deze maakte de groepering van gemeenten weliswaar ongedaan en gaf elke gemeente haar eigen bestuur, doch de gemeentelijke gezagsdragers werden voortaan aangeduid onder de gemeentelijke notabelen en niet meer verkozen. Afhankelijk van de grootte van de gemeente wees het staatshoofd of de *préfet*, de *maire* en zijn *adjoint(s)* aan. De *préfet* benoemde de leden van de gemeenteraden. De uitoefening van de bevoegdheden van de gemeenten kwam vooral de burgemeester toe. Deze voerde de wetten uit en beheerde de goederen, de openbare werken en de financiën. Hij was ambtenaar van de burgerlijke stand en stond in voor de ordehandhaving. Vanaf het jaar x werden de leden van de gemeenteraden benoemd door het staatshoofd, op voorstel van de kantonale kiescolleges.

De grondwet van 1815 maakte het onderscheid tussen steden en plattelandsgemeenten. De bestuurlijke organisatie van de steden werd geregeld door de besluiten van 12 mei 1817 en 5-22 januari 1824 en die van de plattelandsgemeenten door de besluiten van januari-april 1818 en van 23 juli 1825. Het besluit van 1817 voorzag in de steden een raad en een college van burgemeesters en schepenen, belast met het dagelijks bestuur. De burgemeester en de schepenen werden benoemd door de Koning uit door de raad voorgedragen personen. In plattelandsgemeenten werd de burgemeester eveneens benoemd door de Koning, maar de benoeming van schepenen en de leden van de gemeenteraad kwam toe aan de Gedeputeerde Staten, die een keuze maakten uit door de raad voorgedragen personen. De wijzigingen die de besluiten uit de jaren 1820 met zich brachten, waren vooral van belang voor de steden. Deze verloren het recht van voordracht van de burgemeester, die ook niet langer uit de raad zelf diende te komen. Het aantal schepenen en raadsleden werd verminderd.

De gemeentewet van 30 maart 1836 legde de basis van de gemeentelijke organisatie in het onafhankelijke België. Ze zou gedurende zo'n 150 jaar geen fundamentele wijzigingen ondergaan. Mede als gevolg van de staatsvorming drong een nieuwe coördinatie van de wetgeving zich op. Het KB van 24 juni 1988 tot codificatie van de gemeentewet onder het opschrift Nieuwe Gemeentewet (NGW) werd bekrachtigd bij de wet van 26 mei 1989. Door de bijzondere wet van 13 juli 2001 houdende overdracht van diverse bevoegdheden aan de gewesten en de gemeenschappen, zijn de gewesten met ingang van 1 januari 2002 algemeen bevoegd voor de organieke wetgeving van de gemeenten, met inbegrip van de gemeentekieswet. Dat betekent dat de gewesten hun eigen "gemeentewet" kunnen opstellen. Met inachtneming van bepaalde beperkingen (regeling uit de Pacificatiewet betreffende Komen-Waasten, Voeren en de randgemeenten) bepalen de gewesten de regels inzake samenstelling, organisatie, bevoegdheden en functioneren van de gemeentelijke instellingen. Politie en burgerlijke stand bleven federale materie. De gemeenteraadsverkiezingen van 2006 waren de eerste die door de gewesten werden georganiseerd.

Aan Vlaamse kant kwam het Gemeentedecreet van 15 juli 2005 tot stand en werd de gemeentekieswet gewijzigd door het decreet van 10 februari 2006. Aan Waalse zijde verving de *Code wallon de la démocratie locale et de la décentralisation* (CDLD), goedgekeurd door het decreet van 27 mei 2004, de gemeentewet. Het decreet van 8 december 2005 bracht aan het Waalse decreet van 2004 belangrijke wijzigingen aan, zoals de aanduiding van de burgemeester en de samenstelling van het college. Bepaalde bevoegdheden inzake gemeentelijke aangelegenheden werden ingevolge het decreet van het Waalse gewest van 27 mei 2004 overgeheveld van het Waalse gewest naar de Duitstalige gemeenschap voor wat de Duitstalige gemeenten betreft. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (BHG) bracht een beperkt aantal wijzigingen aan de NGW aan.

We overlopen kort de belangrijkste algemene bepalingen van de gemeentewet en duiden (zeer selectief) een aantal wijzigingen aan die de gewestelijke regelgeving na 2002 introduceerde.

De leden van de gemeenteraad worden rechtstreeks verkozen door de gemeenteraadskiezers. Het aantal gemeenteraadsleden staat in verhouding tot het bevolkingscijfer van de gemeente. De schepenen, qua aantal eveneens in verhouding

tot het bevolkingscijfer, werden tot de wet van 30 december 1887 benoemd door de Koning. Daarna werd overgegaan tot het systeem waardoor ze door de raadsleden in hun midden werden verkozen. Tot 2002 werd de burgemeester, zoals bepaald door de gemeentewet, benoemd door de Koning uit de verkozenen voor de gemeenteraad. Ingevolge de regionalisering van bevoegdheden worden burgemeesters vanaf 2002 benoemd door de gewestelijke overheid. In het Waalse gewest werd dit systeem hervormd in 2005. Wordt er van rechtswege burgemeester: het gemeenteraadslid van Belgische nationaliteit met het grootste aantal voorkeurstemmen, verkozen op de lijst die het meeste stemmen behaalde en deel uitmaakt van het zogenaamde *pacte de majorité*, een akkoord dat na de verkiezingen tot stand komt. Ook de namen van de schepenen en van de voorzitter van het OCMW maken deel uit van deze overeenkomst. In Wallonië mag men sedert de hervorming van 2005 niet meer spreken over het *collège des bourgmestres et échevins*, maar wel over *collège communal* omdat ook de voorzitter van het OCMW daartoe behoort. Ook in Vlaanderen wordt de voorzitter van het OCMW aan het college van burgemeester en schepenen toegevoegd, facultatief in 2006, verplicht in 2013 behalve in de Vlaamse randgemeenten en in Voeren.

De gemeenteraad regelt alles wat van gemeentelijk belang is en beraadslaagt over elk ander onderwerp dat de hogere overheid voorlegt. De wetgever definieert het begrip “gemeentelijk belang” niet en geeft evenmin een opsomming van de gemeentelijke bevoegdheden. In de praktijk wordt onder zaken van gemeentelijk belang verstaan: alle zaken die een duidelijk lokaal en territoriaal, tot de gemeente begrensd, karakter hebben en die door de wetgever niet aan het beslissingsrecht van andere instanties werden toegewezen.

De raad beschikt op het niveau van de gemeente over de volheid van bevoegdheid. Dat is niet het geval voor het college van burgemeester en schepenen dat slechts toegewezen bevoegdheid heeft. Daartoe behoren onder meer het uitvoeren en bekendmaken van de besluiten van de gemeenteraad, het beheer van de gemeentelijke instellingen en eigendommen, het toezicht op het gemeentepersoneel en het leiden van de gemeentewerken. Inzake tal van aangelegenheden, waaronder de voormelde, geldt dat de gemeenteraad reglementair en beslissend optreedt en het college van burgemeester en schepenen uitvoerend. Dit laatste staat ook in voor de uitvoering op gemeentelijk vlak van de wetten, decreten enz. uitgevaardigd op het niveau van de federale staat, de gemeenschappen, de gewesten en de provincie.

Een aanzienlijk deel van de beslissingen van de gemeenteraad betreft het gemeentelijk patrimonium, aanbestedingen, ruimtelijke ordening en leefmilieu, gemeentepersoneel en gemeentefinanciën. Daarnaast hebben deze raden de bevoegdheid gemeentelijke politieverordeningen over tal van aangelegenheden uit te vaardigen. De burgemeester is het hoofd van de administratieve politie en voert als dusdanig alle politiemaatregelen uit, welke ook het niveau is waarop deze werden uitgevaardigd. Als de openbare orde ernstig wordt bedreigd, kan de burgemeester de gewapende macht vorderen.

Bij wet van 10 april 1995 werden aan de NGW de artikelen 318-327 betreffende de volksraadplegingen toegevoegd. Via deze weg kan de gemeenteraad, op eigen initiatief of op verzoek van de gemeenteraadskiezers, de kiezers van de gemeente raadplegen. De gemeentelijke volksraadpleging is geheim en heeft geen verplicht

karakter. De uitslag is louter adviserend en bindt de gemeenteraad niet. Ook in de geregionaliseerde gemeentewetten bleef de volksraadpleging behouden: het organiseren ervan is voorzien in artikel 41 van de grondwet.

De gemeente vervult haar taak onder het toezicht van de hogere overheden. Voor de historicus is dit van belang omdat dit toezicht in de archieven en publicaties van deze overheden tal van sporen heeft nagelaten. Tot 1980 vormden de provinciale en nationale overheid de toezichthoudende overheden. De bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming der instellingen had verregaande implicaties inzake de bevoegdheidsverdeling tussen de nationale en de gewestelijke overheid. De gemelde wet van 1980 onderscheidde het gewoon administratief toezicht en het specifiek administratief toezicht. Het gewoon administratief toezicht betreft elke vorm van toezicht ingesteld door de NGW, de provinciewet en de wet van 26 juli 1971 houdende organisatie van de agglomeraties en federaties van gemeenten. Het specifiek administratief toezicht betreft elke vorm van toezicht dat door een andere dan de voormelde wetten, door een decreet of een ordonnantie wordt ingesteld.

Het gewoon administratief toezicht op de provincies, de gemeenten en de agglomeraties en federaties van gemeenten behoort tot de bevoegdheid van de gewesten. De gewesten waren aanvankelijk enkel bevoegd inzake de organisatie van de procedures en de uitoefening van het gewoon administratief toezicht. Door de bijzondere wet van 8 augustus 1988 tot wijziging van de bijzondere wet van 8 augustus 1980 kregen de gewesten de bevoegdheid om het gewoon administratief toezicht volledig te regelen.

Aan Vlaamse kant regelden achtereenvolgens de decreten van 28 juni 1985, 7 juni 1989 en 28 april 1993 de organisatie en de uitoefening van het gewoon administratief toezicht op de handelingen van de gemeenten gelegen in het Vlaamse gewest, met uitzondering van de Vlaamse randgemeenten en Voeren. De organisatie van het gewoon administratief toezicht op de handelingen van deze laatste gemeenten behoorde tot de bevoegdheid van de federale overheid, terwijl de uitoefening van het toezicht toekwam aan de Vlaamse regering. De organisatie en de uitoefening van het gewoon administratief toezicht op de gemeenten van het Waalse gewest (met uitzondering van Komen-Waasten en de gemeenten uit het Duitse taalgebied) werd geregeld door de decreten van 20 juli 1989, 25 juli 1991 en 1 april 1999. Voor de organisatie van het gewoon administratief toezicht op Komen-Waasten was de federale overheid bevoegd, terwijl de uitoefening van het toezicht toekwam aan het Waalse gewest. Voor de organisatie en uitoefening van het gewoon administratief toezicht op de Duitstalige gemeenten was de federale overheid bevoegd.

Ingevolge de bijzondere wet van 13 juli 2001 die diverse bevoegdheden aan de gewesten toebedeelde, werden de gewesten ook bevoegd voor de organisatie en de uitoefening van het administratief toezicht op die gemeenten die tevoren in een uitzonderingspositie verkeerden. Aldus werd het Vlaamse gewest ook bevoegd voor de organisatie van het gewoon administratief toezicht op de Vlaamse randgemeenten en Voeren en werd het Waalse gewest ook bevoegd voor de organisatie van het gewoon administratief toezicht op Komen-Waasten. De bevoegdheidsoverdracht met betrekking tot voormelde gemeenten kent evenwel een aantal beperkingen. De gewesten mogen immers niet raken aan de bepalingen die

inzake deze gemeenten werden opgenomen in de zogenaamde Pacificatiewet van 9 augustus 1988. In deze materie blijft de federale overheid bevoegd.

Het Waalse gewest werd ingevolge de bijzondere wet van 13 juli 2001 bevoegd voor de organisatie en de uitoefening van het gewoon administratief toezicht op de Duitstalige gemeenten. Op basis van artikel 139 van de grondwet dat stelt dat het Waalse gewest bepaalde van zijn bevoegdheden mag overhevelen naar de Duitstalige gemeenschap, werd met ingang van 1 januari 2005 het administratief toezicht op de gemeenten en politiezones, gesubsidieerde werken, financiering van de gemeenten, kerkfabrieken, begrafenissen en lijkbezorging overgeheveld naar de Duitstalige gemeenschap.

De bepalingen inzake administratief toezicht vormen in Vlaanderen niet langer het voorwerp van aparte regelgeving, maar zijn geïncorporeerd in het gemeentedecreet van 15 juli 2005. Inzake het administratief toezicht in het Waalse gewest is het decreet van 1 april 1999 nog steeds van kracht, doch het decreet van 22 november 2007 bracht bepaalde wijzigingen aan. De organisatie en de uitoefening van het gewoon administratief toezicht op de handelingen van de gemeenten gelegen in het BHG behoort tot de bevoegdheden van het Brussels gewest. Het toezicht wordt geregeld door de ordonnantie van 14 mei 1998.

Inzake het specifiek administratief toezicht geldt dat regelgeving en uitoefening respectievelijk door gewesten, gemeenschappen en federale overheid worden uitgeoefend al naargelang het om aangelegenheden gaat waarvoor respectievelijk de gewesten, gemeenschappen en federale overheid bevoegd zijn.

In de jaren 1970 werd het aantal Belgische gemeenten sterk gereduceerd. In 1830 telde België 2498 gemeenten, in 1928 2675. Op basis van de wet van 23 juli 1971 werd in de jaren 1970 een grootscheepse fusieoperatie uitgevoerd. De KB's van 17 september en 3 oktober 1975 houdende samenvoeging van gemeenten en wijziging van hun grenzen herleidden de toen bestaande 2359 gemeenten tot 589. De wet van 30 december 1975 bekrachtigde de voormelde KB's en gaf de fusies uitwerking op 1 januari 1977.

De schaalvergroting die de fusieoperatie met zich bracht, trok in Antwerpen een tegengestelde beweging op gang: in 1983 werden districtsraden gecreëerd die als adviserend orgaan mochten optreden. De leden werden evenwel niet rechtstreeks verkozen, maar aangeduid door de partijen die in de gemeenteraad zetelden. Op 11 maart 1997 werd het artikel 41 van de grondwet gewijzigd, waardoor het mogelijk werd een zogenaamde binnengemeentelijke decentralisatie door te voeren in gemeenten met minstens 100.000 inwoners. Deze gemeenten dienen daar zelf het initiatief toe te nemen. Voortaan worden de leden van deze organen rechtstreeks verkozen. De wet van 19 maart 1999 tot wijziging van ondermeer de NGW en de gemeentekieswet regelde de oprichting van districten en de rechtstreekse verkiezing van hun raden. De artikelen 330 tot 351 van de NGW hebben op deze materie betrekking. Via de decreten van 13 april 1999 bepaalde het Vlaamse gewest de voorwaarden voor de oprichting van en het administratief toezicht op deze binnengemeentelijke territoriale organen.

Op 20 december 1999 besloot de Antwerpse gemeenteraad tot het doorvoeren van een binnengemeentelijke decentralisatie. De rechtstreekse verkiezing van de 9 districtsraden greep voor de eerste keer plaats in 2000, samen met de gemeenteraadsverkiezingen. Het Vlaamse gemeentedecreet van 2005 behandelt de districts-

raden in de artikelen 272 tot 295. Een districtsbestuur omvat een districtsraad, een districtscollege en een voorzitter. Gemeenteraad en college kunnen bepaalde bevoegdheden overdragen aan de districtsraad en het districtscollege. Daarnaast heeft de districtsraad een algemene adviserende bevoegdheid voor aangelegenheden die betrekking hebben op het district. Heel wat bepalingen inzake het functioneren van de gemeentebesturen zijn ook van toepassing op de districtsbesturen. Antwerpen is vooralsnog de enige Belgische gemeente met een binnengemeentelijke decentralisatie. De Waalse CDLD voorziet in de artikelen L1411-1 tot 1451-3 en L4131-1 tot 4136-4 evenwel de mogelijkheid dat dergelijke structuren worden opgericht.

1.3. Archieven

1.3.1. Wetgeving

De bijzondere wet van 13 juli 2001 kent de bevoegdheid om de organisatie van de gemeenten te regelen toe aan de gewesten. Ingevolge deze regionalisering van de gemeentewet zijn het voortaan de gewesten die bepalen welke instanties op gemeentelijk vlak voor het archief verantwoordelijk zijn. Het Vlaamse gemeentetedeceet stelt dat het college van burgemeester en schepenen verantwoordelijk is voor de zorg voor het gemeentearchief (art. 57) en bepaalt dat de gemeentesecretaris het beheer van het gemeentearchief organiseert (art. 89). De Waalse CDLD (art. L1123-28) en de nieuwe gemeentewet van het BHG (art. 132) handhaafden de bepaling van de gemeentewet dat het college dient te zorgen voor de bewaring van het gemeentearchief.

In hoeverre deze verschuiving van bevoegdheden kan of moet uitmonden in een gewestelijke regelgeving inzake publiekrechtelijke archieven is nog steeds onderwerp van discussie. Zolang de gewesten op dit vlak geen initiatieven nemen, blijft de archiefwet van 24 juni 1955 van kracht. Volgens deze wet dienen de bovenvermelde verantwoordelijken hun taak onder het toezicht van de Algemeen Rijksarchivaris uit te voeren. De gemeenten mogen zonder zijn toestemming niet overgaan tot het vernietigen van documenten. De archiefwet van 1955 bepaalt eveneens dat documenten bewaard door de gemeenten en die meer dan 100 jaar oud zijn, in het rijksarchief kunnen worden neergelegd. Dat geldt eveneens voor documenten van minder dan 100 jaar oud die voor de administratie geen direct nut meer hebben. De neerlegging in het rijksarchief is verplicht indien de lokale verantwoordelijken de zorg voor hun archieven verwaarlozen. Voor de regelgeving inzake openbaarheid van bestuur: zie hoofdstuk 2.

Het summiere karakter van de wetteksten die de zorg voor het gemeentearchief regelen, had tot resultaat dat de lokale overheden deze taak naar eigen goeddunken invulden. Zowel inzake de investering in aparte ruimten, gekwalificeerd personeel en werkingsmiddelen bestaan er tussen de gemeenten bijgevolg grote verschillen. Vooral (grote) steden hebben op dit vlak inspanningen geleverd. Tal van gemeenten hebben van de mogelijkheid om archief bij het rijksarchief neer te leggen gebruik gemaakt en zij hebben daarvoor zeker niet altijd gewacht tot de documenten meer dan 100 jaar oud waren. Gaandeweg wensten sommige gemeenten hun archieven dan weer terug zelf te beheren, een streven dat in bepaalde provincies met een provinciaal subsidiebeleid werd ondersteund.

Het beleid inzake cultureel erfgoed draagt er eveneens toe bij dat meer Vlaamse gemeenten zelf hun archieven gaan beheren in plaats van ze neer te leggen in het rijksarchief. De archiefdiensten van sommige steden en gemeenten ontwikkelen in dat kader een beleid dat de zorg voor hun ambtelijk archief overstijgt. Zij worden ingeschakeld in een centraal aangestuurd erfgoedbeleid, dat mede vorm kreeg met het decreet van 7 mei 2004. Het decreet van 2004 gaf onder meer een wettelijke basis aan de erfgoedconvenanten die sedert 2000 kunnen worden afgesloten tussen de Vlaamse gemeenschap en de lokale besturen. Het cultureel-erfgoeddecreet van 23 mei 2008 dat het erfgoedbeleid van de Vlaamse gemeenschap, de provincies en gemeenten op elkaar wil afstemmen, zet de politiek van erfgoedconvenanten verder. Gemeenten kunnen ook de krachten bundelen in intergemeentelijke samenwerkingsverbanden. Het decreet voorziet tevens de mogelijkheid dat provincie-, stads- en gemeentearchieven opteren voor een kwaliteitslabel inzake erfgoedwerking op basis van hun ambtelijk archief. Ook de Franse gemeenschap beschikt met het decreet van 11 juli 2002 over regelgeving inzake roerend en immaterieel erfgoed, maar de invulling ervan verschilt sterk van de Vlaamse aanpak. Het decreet lijkt dan ook weinig impact te hebben op de werking van stads- en gemeentearchieven.

1.3.2. Ontsluiting en inventarisatie

Inlichtingen over Vlaamse en Brusselse stads- en gemeentearchieven treft men aan in de *Vlabidocgids*, *op. cit.*

Een gids op Waalse archieven wordt voorbereid door de *Association des Archivistes francophones de Belgique*.

Via de zoekrobot van de website van het rijksarchief <http://arch.arch.be> komt men te weten welke gemeentearchieven in de rijksarchieven werden neergelegd en voor welke bestanden toegangen bestaan. Dat kan worden aangevuld met volgende gidsen die summier aanduiden wat de inhoud, omvang en ontsluiting is van de verschillende gemeentearchieven. In sommige gidsen wordt ook ingegaan op de administratief/territoriale ontwikkelingen en de geschiedenis van de gemeenten en wordt verwezen naar bevolkingsregisters en registers van de burgerlijke stand die zich in de rijksarchieven bevinden.

VANRIE (A.). *Guide des fonds et collections des Archives Générales du Royaume. Archives scabinales et communales du Brabant*. Brussel, 1995.

Maakt zowel voor het Ancien Régime als voor de hedendaagse periode gewag van literatuur en inventarissen. Opgave van heemkundige en oudheidkundige kringen en de tijdschriften die ze publiceren. Bevat ook verwijzingen naar de archieven die op de gemeente zelf worden bewaard.

VERSCAEREN (J.). *Overzicht van de archieven en verzamelingen van het Rijksarchief te Beveren. Archiefvormers in het gerechtelijk arrondissement Dendermonde. Deel I*. Brussel, 1995, p. 217-268; *Addendum*. Brussel, 2002, p. 17-19.

VAN ISTERDAEL (H.). *Beknopt overzicht van de archieven en verzamelingen van het Rijksarchief Ronse (december 1995)*. Brussel, 1996.

Per gemeente worden alle archiefvormers opgesomd.

- HANNICK (P.). *Archives de l'Etat a Arlon. Etat des fonds et collections (1995)*. Brussel, 1996, p. 42-45.
- PIEYNS (J.). *Guide général des fonds et collections (arrondissements judiciaires de Liège et de Verviers)*. Brussel, 1997, p. 158-163.
- DESMAELE (B.). *Guide général des fonds et collections des archives de l'Etat à Tournai*. Brussel, 1999, p. 165-247.
- MINKE (A.). *Die Bestände des Staatsarchivs in Eupen. Allgemeine Übersicht (Gerichtsbezirk Eupen)*. Brussel, 2000, p. 138-142, 189-198.
- AUGUSTYN (B.). *Overzicht van de archieven en verzamelingen van het Rijksarchief te Ronse: archiefvormers in het gerechtelijk arrondissement Oudenaarde. I. Archieven van overheidsinstellingen en notarissen*. Brussel, 2002, p. 282-370.
- VAN ISTERDAEL (H.). *Beknopt overzicht van de archieven en verzamelingen van het Rijksarchief te Kortrijk*. Brussel, 2002, p. 26-220.
Per gemeente worden alle archiefvormers opgesomd.
- VANDERMAESEN (M.). *Archiefvormers in de gerechtelijke arrondissementen Brugge, Ieper en Veurne. Deel II. Archieven over overheidsinstellingen vanaf 1795*. Brussel, 2002, p. 65-181.
- BODART (E.). *Guide des fonds et collections des archives de l'Etat à Namur*. Brussel, 2004, p. 501-603, 755-760.
- HOUTMAN (E.). *Overzicht van de archieven en verzamelingen van het Rijksarchief te Antwerpen. Band I: overheidsarchieven*. Brussel, 2006, p. 346-508, 549-554.
- HONNORÉ (L.). *Guide des fonds et collections des Archives de l'Etat à Mons*. Brussel, 2006, p. 311-416.
- VAN ISTERDAEL (H.). *Beknopt overzicht van de archieven en verzamelingen van het Rijksarchief te Leuven (april 2007)*, te raadplegen op <http://arch.arch.be>.
- SCHOLTES (T.). *Archives de l'Etat à Saint-Hubert: guide des fonds et collections*. Brussel, 2008, p. 97-130, 340-437.

1.4. Belangrijke bronnenreeksen

Hoewel de hierna volgende publicaties niet bedoeld zijn als bronnenstudies, bieden ze de onderzoeker heel wat informatie over de verschillende bronnentypes die men in gemeentearchieven kan aantreffen. Ook de wettelijke basis van het ontstaan van de verschillende bronnen komt er in aan bod:

- MARECHAL (G.). *Bewaring en vernietiging van gemeentearchieven. Richtlijn en advies. Deel I. Burgerlijke stand, Bevolking, Militie, Financiën*. Brussel, 1986.
- MARECHAL (G.), ed. *Deel II. Personeel, Openbare veiligheid en Inwendige orde-handhaving, Openbare gezondheid en Milieubeheer, Openbare werken en Ruimtelijke ordening, Cultuur, Toerisme, Jeugd, Sport en recreatie*. Brussel, 1990.
- MARECHAL (G.), ed. *Deel III*. Brussel, 1993.

In het derde deel worden algemene bescheiden behandeld evenals bronnen voortspruitend uit de gemeentelijke activiteit inzake onderwijs, handel, nijverheid, verkeer, landbouw, sociale zaken, gemeentebedrijven, opeising, bevoorrading en de gemeentelijke voorgedij ten aanzien van welzijnsinstellingen en kerkfabrieken.

Een vertaalde en gedeeltelijk herziene editie (met onder meer verwijzingen naar de regelgeving in het Brusselse en Waalse gewest en in de Franse gemeenschap) verscheen als:

MARECHAL (G.), MINGNEAU (F.), BODART (E.), eds. *Conservation et élimination des archives communales: directives et recommandations. Tome II*. Brussel, 2005.

MARECHAL (G.), MINGNEAU (F.), BODART (E.), eds. *Conservation et élimination des archives communales: directives et recommandations. Tome III*. Brussel, 2005.

Ook via de selectielijsten op <http://stadsarchief.antwerpen.be> krijgt men een idee van de documenten die men in een gemeentearchief kan aantreffen.

1.4.1. *Notulen van de gemeenteraad*

De gemeentewet belast de gemeentesecretaris met het opmaken van de notulen van de gemeenteraadszittingen, maar preciseerde aanvankelijk niet wat de inhoud ervan moest zijn. Artikel 108bis, ingevoegd in de NGW ingevolge de wet van 14 juli 1994, geeft op dit vlak wel indicaties. Het Vlaamse gemeentedecreet (art. 180 en 181), de Waalse CDLD (art. L1132-1 en 2) en de Brusselse gemeentewet (art. 108bis) behielden deze bepalingen. De notulen dienen in chronologische volgorde alle besproken onderwerpen te vermelden evenals het gevolg dat gegeven werd aan de punten waarover geen beslissing genomen werd. De notulen dienen tevens melding te maken van alle beslissingen. Deze precisering codificeerde wat in feite reeds gebruikelijk was. Indien de gemeenteraad dit wenst, kan via een reglement van orde worden bepaald dat er aan exhaustieve verslaggeving wordt gedaan of dat interpellaties, vragen en antwoorden of belangrijke overwegingen woordelijk worden weergegeven.

Sommige steden lieten en laten de notulen en eventueel de stenografische verslagen van hun zittingen publiceren. Men treft dergelijke publicaties veelal aan onder de titel *Gemeenteblad van ...* of *Bulletin communal de ...*. Inmiddels plaatsen sommige lokale besturen de notulen van de gemeenteraad ook op de gemeentelijke website. Aangezien de zittingen van de gemeenteraad openbaar zijn, tenminste voor zover het niet over personen gaat, kan men in de pers desgevallend impressies van deze vergaderingen terugvinden.

Hoewel het register met de beslissingen van de gemeenteraad een belangrijke inlichtingsbron is, laat het de historicus toch wat op zijn honger zitten. In ideale omstandigheden kan hij ook gebruik maken van uitvoerige stenografische verslagen van de beraadslagingen. In het laatste geval beschikt hij over een bron waarin een veelvoud van onderwerpen aan bod komt: de machtsstrijd op lokaal vlak, de opinies, besluitvorming en initiatieven ten aanzien van een brede waaier van maatschappelijke terreinen, de relaties met de bevoogdende overheid en met de lokale instellingen waarover de gemeente zelf toezicht houdt, de relaties met lokale private instellingen en verenigingen, enz.

1.4.2. *Notulen van het schepencollege*

De vergaderingen van het college van burgemeester en schepenen zijn niet openbaar. Ook hier is de gemeentesecretaris belast met het opstellen van de notulen. Artikel 104 van de NGW stelt expliciet dat deze notulen enkel de beslissingen mogen bevatten. Het Vlaamse gemeentedecreet (art. 181), de Waalse CDLD (art. L1123-20) en de Brusselse gemeentewet (art. 104) handhaafden deze bepaling. Sommige juristen zijn van oordeel dat het college bij reglement van orde kan beslissen dat er toch een samenvattend of stenografisch verslag van de vergaderingen wordt opgesteld. Anderen menen dat de vermelde expliciete beperking dergelijke optie onmogelijk maakt.

1.4.3. *Administratieve verslagen*

Artikel 70 van de gemeentewet van 1836 bepaalt dat het college van burgemeester en schepenen jaarlijks een verslag moet opstellen over het “beheer en de toestand van de gemeentezaken”. Artikel 96 van de NGW formuleert deze verplichting op een iets omstandiger manier en legt daarbij vooral de nadruk op de toelichting en verantwoording inzake gemeentefinanciën. Het Vlaamse gemeentedecreet (art. 173), de Waalse CDLD (art. L1122-1123) en de Brusselse gemeentewet (art. 96) behouden deze verplichting. De rijkdom van deze bron wisselt al naargelang van de gemeente. Vooral in de steden nemen dergelijke verslagen de allure aan van omstandige rapporten waarin alle aspecten van de gemeente en het lokale beleid aan bod komen: gemeentefinanciën, gemeentepersoneel, verkiezingen, bevolking, militie, openbare gezondheid, openbare werken, ruimtelijke ordening, milieu, vervoer, economische situatie, onderwijs, cultuur, welzijnsinstellingen, eredienst, juridische conflicten, enz. Publiceert de gemeente de notulen van de gemeenteraad in een gemeentebblad, dan wordt dit verslag daar doorgaans in opgenomen.

1.4.4. *Algemene briefwisseling*

De registers van inkomende en uitgaande briefwisseling laten toe omtrent de meest diverse aspecten van het gemeentebbeleid en de besluitvorming op lokaal vlak aanvullende inlichtingen te bekomen.

1.4.5. *Burgerlijke stand*

De burgerlijke stand, ingevoerd in Frankrijk bij decreet van 20-25 september 1792, werd in onze gewesten geïntroduceerd met het besluit van 29 prairial jaar v. De gemeentewet belast het college van burgemeester en schepenen met het houden van de registers van de burgerlijke stand. Ook na de regionalisering van de gemeentewet bleef deze aangelegenheid federale materie. De geboorte-, huwelijks- en overlijdensakten moeten ingeschreven worden in dubbel gehouden registers. Het dubbel is bestemd voor de rechtbank van eerste aanleg van het desbetreffende arrondissement. Dit is ook het geval voor de registers die de akten van huwelijksafkondiging bevatten en die maar in een exemplaar worden opgemaakt. De verschillende akten, bewijsstukken en papieren die door de partijen worden voorgelegd ten einde de gegevens te verschaffen die in de akten worden

vermeld, moeten samen met de dubbels ter griffie van de rechtbank van eerste aanleg worden neergelegd.

Daarnaast bestaan er vooral in grote gemeenten aanvullende registers waarin akten van erkenning, ontkenning, adoptie, echtscheiding, akten afkomstig van de burgerlijke stand van een andere gemeente en naturalisatieverklaringen worden ingeschreven. In kleinere gemeenten worden deze desgevallend in de bestaande huwelijks- en geboorteregisters opgenomen. Er dient ten slotte een afzonderlijk hulpregister voor de inschrijving van doodgeborenen te worden bijgehouden, doch deze kinderen komen uiteraard ook voor in het overlijdensregister.

Reeds sedert de "Franse tijd" bestaat de verplichting jaarlijkse en tienjaarlijkse tafels op de registers van de burgerlijke stand op te maken. De jaarlijkse tafels op de registers en aanvullende registers worden samen met de registers ingebonden en zij dienen bijgevolg ook in tweevoud te worden opgemaakt. Op de rechtbank van eerste aanleg, die de dubbels van de registers van de burgerlijke stand in ontvangst neemt, worden de tienjaarlijkse tafels opgesteld. De gemeente ontvangt er een exemplaar van. Tot 1860 kreeg ook de prefect of provinciegouverneur een exemplaar van deze tienjaarlijkse tafels toegestuurd. Zie verder:

BALTHAZAR (H.), DE BELDER (J.), HANNES (J.), VERHELST (J.). *Bronnen voor de sociale geschiedenis van de XIXe eeuw (1794-1914)*. Leuven, 1965, p. 19-23.

MERTENS (J.). Burgerlijke stand en bevolkingsregisters, in *Vlaamse Stam*, 1974, p. 525-539.

MARECHAL (G.). *Bewaring en vernietiging van gemeentearchieven. Richtlijn en advies. Deel I, op. cit.*, p. 11-14.

BRUNEEL (C.). De burgerlijke stand, in *De erfenis van de Franse Revolutie*. Brussel, 1989, p. 107-115.

ROELSTRAETE (J.). *Je stamboom, je familiegeschiedenis. Stap voor stap*. Leuven, 2006, p. 87-110.

Via de akten van de burgerlijke stand kunnen de belangrijke momenten in het leven van een individu en een gezin worden geïdentificeerd en krijgt men een indicatie van de familiale en professionele situatie waarin de betrokkenen zich bevonden toen het feit zich voordeed. Van de boreling worden naam en voornaam, geboorteplaats en -datum vermeld en van zijn ouders worden naam en voornaam, geboorteplaats, leeftijd, beroep en domicilie genoteerd. Ook de getuigen bij een geboorteakte worden geïdentificeerd, met toevoeging van de graad van verwantschap met de ouders. Bij een huwelijksakte worden zowel de huwenden, de ouders van het paar als de getuigen geïdentificeerd en ook in dit geval wordt gepreciseerd welke de graad van verwantschap is met deze laatsten. Analoge gegevens treft men aan in de overlijdensakte, waarin desgevallend ook naam, voornaam en beroep van de echtgeno(o)t(e) wordt toegevoegd.

De akten van de burgerlijke stand hebben juridische implicaties. De geboorteakte stelt de leeftijd van personen en hun verwantschap vast. De huwelijksakte vormt een bewijs van het huwelijk en van het wettige karakter van de kinderen die er uit geboren worden. Voor vrouwen ging bij deze, ingevolge het burgerlijk wetboek van 1804, een periode van burgerlijke handelingsonbekwaamheid in, wat impliceerde dat ze bepaalde handelingen (bijvoorbeeld als zelfstandige een bedrijf uitbaten) slechts met toestemming van hun echtgenoot mochten stellen.

De wet van 30 april 1958 maakte een einde aan de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw. De overlijdensakte geeft aan vanaf welk moment personen bepaalde rechten niet langer kunnen verwerven of doen gelden en vanaf wanneer hun erfenis open staat. Gezien hun juridisch belang verwondert het dan ook niet dat streng werd toegezien op een correcte registratie van deze gegevens. In de beginjaren van de burgerlijke stand was deze registratie, zeker in de landelijke gemeenten, evenwel allerminst waterdicht.

De akten van de burgerlijke stand laten toe bepaalde individuen op te sporen en te volgen doorheen de akten waartoe ze gedurende hun leven aanleiding gaven. Wat als beroep werd opgegeven, vormt een indicatie van de manier waarop de betrokkenen hun professionele situatie en die van hun ouders samenvatten en welk "traject" desgevallend werd afgelegd. Via de informatie over de getuigen krijgt men een idee van de kringen waarin zij verkeerden of op wie ze voor dergelijke gelegenheden alleszins een beroep konden of mochten doen. De seriële verwerking van de gegevens die deze akten bevatten, vormt de basis voor lokale demografische studies waarin nataliteit, nuptialiteit en mortaliteit worden bestudeerd. Huwelijksakten worden geëxploiteerd om na te gaan hoe ver of hoe dichtbij men zijn huwelijkspartner zocht, zowel vanuit geografisch als professioneel opzicht. De verwerking van de handtekeningen of kruisjes die de huwendes onder de huwelijksakte plaatsten, kunnen de basis vormen voor uitspraken inzake analfabetisme, zie:

HANNES (J.). Analfabetisme, sociaal bekeken, in *Heuristiek en methodologie van de dorpsgeschiedenis*. Brussel, 1980, p. 55-63.

Mentaliteitshistorici benutten geboorteakten om na te gaan hoe de keuze van voornamen evolueerde, al naargelang van de streek, het sociale milieu, de periode of het voorkomen van belangrijke gebeurtenissen en beroemde personen.

Voor de raadpleging van de akten van de burgerlijke stand: zie de bijdrage over openbaarheid van bestuur.

1.4.6. Registers van doodsoorzaken

Deze registers werden vanaf het midden van de 19^e tot het begin van de 20^e eeuw bijgehouden. Na de cholera-epidemie van 1849 werd de gemeenten via het ministeriële schrijven van 13 december 1850 gevraagd met ingang van 1 januari 1851 een doodsoorzaakregister bij te houden en de informatie jaarlijks aan de centrale administratie te laten worden. Het register maakte melding van naam, geslacht, leeftijd, burgerlijke staat en beroep van de overledene evenals van de ziekte of het ongeval dat hem of haar geveld had. De registers werden ingevuld op basis van de verklaringen van de behandelende geneesheer, die zich met ingang van 1 januari 1867 moest bedienen van een officiële nomenclatuur van doodsoorzaken. De instructies werden met wisselende deskundigheid uitgevoerd. In menig opzicht zeggen deze registers gedurende enige decennia daarom allicht meer over de praktijk van de registratie en de stand van de geneeskunde, dan over de doodsoorzaken.

In sommige steden liet het gemeentelijke gezondheidsbureau zich onder meer in met het vaststellen van doodsoorzaken. De verzamelde gegevens werden niet

alleen doorgespeeld aan de provinciale en nationale instanties, maar ook op gemeentelijk vlak werden statistische overzichten opgesteld. Zie:

VELLE (K.). Statistiek en sociale politiek: de medische statistiek en het gezondheidsbeleid in België in de 19^e eeuw, in *BTNG*, 1985, p. 213-242.

1.4.7. *Bevolkingsregisters, vreemdelingenregisters en wachtregisters*

Het decreet van 19-22 juli 1791 legde aan elke gemeente het bijhouden van een bevolkingsregister op, een verplichting die vanaf het besluit van 15 december 1795 ook voor onze gewesten gold. Elke gemeente diende er een permanente en nominatieve staat van zijn inwoners op na te houden. Wijzigingen door geboorte, huwelijk, sterfte en migratie zouden in deze registers worden opgetekend. In de praktijk hing het van de inspanningen van de lokale overheid af in welke mate het opstellen en het bijhouden van deze registers werd ter harte genomen. De telling van 1830, in het vooruitzicht gesteld door het KB van 29 september 1828, voorzag de aanleg van een bevolkingsregister doch het register dat tot stand kwam, beperkte zich veelal tot een transcriptie van de telling. Het KB van 30 juni 1846 hernieuwde de verplichting tot het bijhouden van een dergelijk register en dit met ingang van 1 januari 1847. De volkstelling van 15 oktober 1846 vormde de basis van het nieuwe bevolkingsregister. De wet van 2 juni 1856 schreef tienjaarlijkse volkstellingen voor, waarop de bevolkingsregisters zouden worden gebaseerd.

Tot het interbellum had een bevolkingsregister effectief de vorm van een ingebonden register. De ordening was geografisch (per wijk of sectie, per straat en vervolgens per huis) en aan elk huishouden was een pagina voorbehouden. Vanaf 1920 werd het onder bepaalde voorwaarden mogelijk ook losbladige registers aan te leggen, een werkwijze die in 1947 aan alle ontvoogde gemeenten werd toegestaan. De losse bladen werden alfabetisch op naam van het gezinshoofd gerangschikt en dienden niet vernieuwd na een nieuwe volkstelling. Naast de alfabetische ordening werden "huiskaarten", een kaart per woning, ingevoerd. Met ingang van 1 januari 1962 stond het alle gemeenten vrij voor registers met losse of vaste bladen te opteren en (in het eerste geval) voor een alfabetische dan wel een geografische ordening te kiezen. Vanaf 1 januari 1971 kon daarnaast ook worden geopteerd voor een systeem van persoons- en woningkaarten. Elke persoon die zijn gewone verblijfplaats in de gemeente had, kreeg een persoonskaart en de kaart op naam van het gezinshoofd vormde tevens de gezinskaart. In 1981 werd bepaald dat de persoonskaarten mochten worden opgemaakt op basis van gegevens geregistreerd door een computer.

Vanaf 1846 kan men in deze bron zijn weg vinden via alfabetische indices. Voor meer details aangaande het opstellen van de bevolkingsregisters en de bijbehorende klappers, zie:

MARECHAL (G.). *Bewaring en vernietiging van gemeentearchieven. Richtlijn en advies. Deel I, op. cit.*, p. 20-26.

PIRON (T.). *Des registres de population en Belgique*. Brugge, 1957.

MERTENS (J.). Burgerlijke stand en bevolkingsregisters, art. cit.

Met het KB van 6 februari 1919 werd de identiteitskaart geïntroduceerd, die als een bewijs van inschrijving in het bevolkingsregister mag worden beschouwd.

Tot 1933 werden vreemdelingen in het bevolkingsregister van de gemeente ingeschreven. Met het KB van 14 augustus 1933 werd een afzonderlijk vreemdelingenregister gecreëerd, wat niet belet dat reeds voor die datum sommige gemeenten dergelijk register als een administratief hulpmiddel hanteerden. Na toelating van de minister van Justitie werd de betrokkene ingeschreven in het bevolkingsregister en geschrapt uit het vreemdelingenregister. Het bevolkingsregister en het vreemdelingenregister vormen samen de gemeentelijke registers opgelegd door de wet van 2 juni 1856. Meer over bevolkingsregisters en vreemdelingenregisters bij:

CAESTECKER (F.). Belgisch immigratiebeheer: veranderende doelstellingen, resultaten en statistische presentaties (1861-2005), in DEVOS (I.) e.a., eds. *Histoire de la population de la Belgique et de ses territoires*. Louvain-la-Neuve, ter perse.
SANDERSON (J.-P.), EGGERICKX (T.). Des sources de données méconnues pour l'histoire de l'immigration internationale: les registres des étrangers et les "recensements des étrangers" de 1938 et 1939, in *Ibid.*

Volgende gids geeft (voor zo'n 60 % van de Belgische gemeenten) een overzicht van de bronnen die op lokaal vlak kunnen worden aangetroffen. Heel wat gemeenten antwoordden niet op de enquête en andere gaven slechts summier informatie:

GILLEN (J.). *Inventaire des sources pour une histoire de l'immigration: archives communales*. Brussel, 2004.

De wet van 19 juli 1991 betreffende de bevolkingsregisters en de identiteitskaarten verving de vermelde wet van 2 juni 1856. De wet van 24 mei 1994 riep naast het bevolkingsregister (nog steeds bestemd voor Belgen en voor vreemdelingen met toelating om hier te verblijven) en het vreemdelingenregister, een wachtregister in het leven, bestemd voor de inschrijving van asielzoekers. De wet van 19 juli 1991 betreffende de bevolkingsregisters gaf aanleiding tot de koninklijke uitvoeringsbesluiten van 16 juli 1992. Deze besluiten preciseren niet enkel welke informatie in de bevolkings- en vreemdelingenregisters mag worden opgenomen, hoe de ingeschrevenen deze informatie kunnen inzien en desgevallend verbeteren, maar er wordt eveneens ingegaan op een problematiek die de historicus nauw aan het hart ligt: met name het verkrijgen van informatie uit deze bevolkings- en vreemdelingenregisters: zie de bijdrage over de openbaarheid van bestuur.

De bevolkingsregisters worden doorgaans in de gemeentearchieven of op de bevolkingsdienst van een gemeente bewaard, ook wanneer de andere documenten werden neergelegd in de rijksarchieven. In deze overdrachten kunnen evenwel ook bevolkingsregisters worden aangetroffen.

Het bevolkingsregister is een eersterangs bron voor de identificatie van personen. De eenheid is het gezin en van de betrokkenen verneemt men naam, voornaam, geslacht, geboorteplaats en -datum, graad van verwantschap met het gezinshoofd, nationaliteit, beroep, burgerlijke staat, datum van inschrijving en schrapping, aanduiding van vorige en volgende woonplaats, plaats en datum van overlijden, wijziging in de burgerlijke stand, eventuele tweede verblijfplaats, informatie over de militietoestand, gegevens inzake de identiteitskaart.

Ettelijke studies inzake de sociale stratificatie en de demografische en professionele structuur op het niveau van een gemeente of op dat van individuele gezinnen, werden gemaakt op basis van de gegevens uit het bevolkingsregister. De combinatie van opeenvolgende statische doorsneden of een meer dynamische benadering via de verwerking van de stroom van inlichtingen die tussen de tellingen in worden verschaft, hebben geleid tot uitspraken over de socio-professionele structuur, migratiepatronen, de grootte van de gezinnen, de omvang van de actieve bevolking, de arbeidsparticipatie van mannen en vrouwen, enz.

De mogelijkheden die de bevolkingsregisters op dit vlak bieden, komen aan bod bij:

GUTMANN (M.), VAN DE WALLE (E.). New sources for social and demographic history: the Belgian population registers, in *Social Science History*, 1978, p. 121-143.

LEBOUTTE (R.). La reconstitution des familles et dynamique des ménages: l'apport des registres de population belges, in *ABB*, 1984, extranr. 24, p. 89-111.

LEBOUTTE (R.), OBOTELA (R.). Les registres de population en Belgique. Genèse d'une technique administrative et d'une source de démographie historique, in *HKCG*, 1988, p. 285-305.

ALTER (G.), GUTMANN (M.). Belgian historical demography as viewed from North America: protoindustrialization, fertility decline, and the use of population registers, in *BTNG*, 2005, p. 523-546.

Hoe bevolkingsregisters in de negentiende-eeuwse liberale staat functioneerden als instrumenten van sociale beheersing en "rationeel openbaar bestuur", wordt besproken door:

RANDERAAD (N.). Negentiende-eeuwse bevolkingsregisters als statistische bron en middel tot sociale beheersing, in *TVSG*, 1995, p. 319-342.

Aanvankelijk had de kritiek op de bevolkingsregisters vooral betrekking op de accuratesse waarmee de gegevens werden aangevuld en opgetekend en op de inadequate wijze waarop de economische activiteit van de inwoners werd weergegeven. Het feit dat maar één beroep kon worden opgegeven, deed geen recht aan de dynamische manier waarop beroepen, mogelijk wisselend al naargelang van het seizoen, werden gecombineerd. Het beeld van het bevolkingsregister als inadequate maar "neutrale" registratie van een voorbije realiteit, maakte vooral onder invloed van de vrouwenstudies plaats voor een visie die het bevolkingsregister opvat als het product van het wereldbeeld van hun opstellers en met name van de classificaties die deze laatsten in een populatie aanbrachten. Als dusdanig zeggen dergelijke bronnen meer over de classificaties, dan over de realiteit die zij geacht werden te vatten. Feministische historici wezen er bijvoorbeeld op dat de beroepsaanduidingen bij vrouwen, en dan vooral gehuwde vrouwen, ons eerder vertellen welke opvattingen tijdgenoten inzake (vrouwen)arbeid huldigden, dan dat zij de arbeidsparticipatie van vrouwen registreren. Was de arbeid van vrouwen voor de tellers vaak "onzichtbaar", dan bleken bijvoorbeeld ook de al dan niet subtiele verschillen binnen de categorieën van arbeiders en ambachtslieden aan de aandacht te ontsnappen: tal van nuances werden door het hanteren van bepaalde "verzamelnamen" (bijvoorbeeld "dagloner") weggegomd.

1.4.8. *Registers van aankomst en vertrek*

Wie zich toelegt op de studie van de migratie, kan het bevolkingsregister samen met volgende aanvullende registers gebruiken.

Het KB van 14 juli 1856 dat de uitvoering van de wet van 2 juni 1856 op de bevolkingsregisters regelde, legde de verplichte aangifte van aankomst en vertrek in de gemeente op. De registers die op basis van deze gegevens konden worden opgemaakt, werden wat de registers van vertrek betreft, wettelijk verplicht vanaf de circulaire van 19 november 1866. Vanaf het KB van 30 december 1900 werden de registers van vertrek en aankomst verplicht. In principe werd deze informatie ook opgenomen in de bevolkingsregisters, maar het kan nooit kwaad deze aanvullende bron te consulteren.

Het KB van 14 juli 1856 voorzag in de gemeenten met een groot bevolkingsverloop een hulpregister voor de inschrijving en uittreding van dienstboden en van arbeiders die woonden bij hun werkgever. Het werd afgeschaft in 1901 toen de vermelde categorieën werden opgenomen in het hoofdregister.

1.4.9. *Volkstellingen*

De bovengemelde bevolkingsregisters worden sedert 1846, zoals gezegd, opgesteld op basis van algemene en nominatieve volkstellingen die een momentopname van de bevolking verschaffen. De oorspronkelijke inschrijving in het bevolkingsregister geeft de stand van zaken op het moment van de telling weer. De wijzigingen en aanvullingen die vervolgens in het bevolkingsregister werden gedaan, behoren niet meer tot de volkstelling doch reflecteren de dynamische beweging van de bevolking. Aangezien de oorspronkelijke telfiches zelden werden bewaard, moet men doorgaans terugvallen op de oorspronkelijke inschrijving in het bevolkingsregister om de telling te reconstrueren. Werden de telfiches wel bewaard dan kan men er tot en met de volkstelling van 1947 ook inlichtingen op aantreffen die niet werden overgeschreven in het bevolkingsregister. Dat is onder meer het geval met informatie aangaande taalgebruik en genoten onderwijs.

Wat de eerste helft van de negentiende eeuw betreft, bestaat er vaak verwar- ring tussen nominatieve bevolkingstellingen en bevolkingsregisters. In bepaalde gemeenten ogen de registers waarin de gegevens van de nominatieve volkstel- lingen werden genoteerd als bevolkingsregisters. Tenzij de gemeente ook de gege- vens inzake de dynamische beweging van de bevolking toevoegde, geven dergel- ijke registers uitsluitend de stand van zaken op het moment van de telling weer. Het houden van volkstellingen had in die periode overigens een andere wettelijke basis dan het houden van bevolkingsregisters, hoewel in beide gevallen een poli- tioneel doel voorop stond.

Een nominatieve volkstelling werd voorgeschreven door het decreet van 10 vendémiaire jaar IV, dat gemeenten vroeg een nominatieve staat op te maken van de burgers van boven de 12 jaar. Het lag in de bedoeling de operatie regel- matig te herhalen. Het hing af van de vlijt van de gemeenten of dit effectief gebeurde. Van belang was eveneens de houding van de overheid. Sommige departementale en provinciale besturen verplichtten de gemeenten om de nomi- natieve staten op te stellen of aan te vullen ten behoeve van algemene tellingen die de centrale overheid uitvaardigde. Deze tellingen hadden tot doel het inwo-

nertal en de bevolkingskenmerken van het rijk te bepalen. Naar aanleiding van deze tellingen werden bijvoorbeeld nominatieve lijsten aangelegd in de departementen van de Twee-Neten (jaar VIII) en Wouden (1806) en in de provincies Oost-Vlaanderen (1818) en Antwerpen (1820). Tot de belangrijkste van de numerieke tellingen behoren die uit het jaar V, het jaar VIII, 1806, 1816, 1818, 1820 en 1830. De normatieve teksten waarop deze tellingen steunen, de wijze van verwezenlijking, de vindplaatsen en de uitslagen op het niveau van gemeenten en kantons worden vermeld in:

VRIELINCK (S.). *De territoriale indeling van België (1795-1963)*. Leuven, 2000.

Een kritische analyse van de volkstelling uit het jaar VIII vindt men in:

VRIELINCK (S.). Boerenbedrog. De volkstelling van het jaar VIII in de Belgische departementen, in ART (J.), FRANÇOIS (L.), eds. *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eenoo, Deel 1*. Gent, 1999, p. 97-116.

De volkstelling van 1814 was een nominatieve telling waarvan de verwezenlijking voornamelijk beperkt bleef tot het Leiedepartement.

Een overzicht van de normatieve teksten, instructies en uitvoering krijgt men bij:

GADEYNE (G.). De maatregelen uitgevaardigd door de Franse hoofdbesturen in West-Vlaanderen betreffende bevolkingsregisters en -tellingen (1794-1814), in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis Société d'Emulation te Brugge*, 1975, p. 231-357.

GADEYNE (G.). De volkstelling van 1814 in West- en Oost-Vlaanderen, in *BTNG*, 1981, p. 59-76.

Het was de bedoeling dat de telling die op 1 januari 1830 plaatsgreep, aan de basis zou liggen van nieuwe bevolkingsregisters. Die werden ook effectief aangelegd, maar tot 1846 hing het van lokale omstandigheden af of ook de dynamische beweging van de bevolking daar vervolgens werd in opgetekend. In bepaalde gemeenten, bijvoorbeeld Brussel, ging men ook buiten de hier vermelde jaren over tot het opstellen van nieuwe nominatieve staten van de bevolking. Daarnaast hield men in Brussel in 1842 en in Sint-Jans-Molenbeek in 1845, algemene repetities met het oog op een landelijke volkstelling die uiteindelijk in 1846 zou plaatsgrijpen. De wet van 2 juni 1856 schreef tienjaarlijkse volkstellingen voor.

Voor een overzicht van de inhoud van de volkstellingen van de 18^e eeuw tot respectievelijk 1910 en 1930, zie:

VANHAUTE (E.). Bevolking, arbeid, inkomen, in ART (J.), VANHAUTE (E.), eds. *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19e en de 20e eeuw*. Gent, 2003, p. 122-139.

BRACKE (N.). *Bronnen voor de industriële geschiedenis. Gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945)*. Gent, 2000, p. 198-209.

De telling van 1796 werd in twee exemplaren opgemaakt: één bestemd voor de gemeente en één voor het departement. Volgende bijdrage geeft een overzicht van de gemeenten waarvoor exemplaren beschikbaar zijn:

VAN DER HAEGEN (H.). Sociaal-economische en demografische structuur van de Vlaamse bevolking in het jaar IV, in *BTNG*, 1981, p. 27-58.

De beschikbare tellingen voor de gemeenten van de provincies Oost- en West-Vlaanderen en Antwerpen werden uitgeteld en uitgegeven:

DE BELDER (J.) e.a. *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime. Een socio-professionele en demografische analyse. Werkdocumenten 1-5*. Gent, z.j.

DE BELDER (J.) e.a. *Arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime. Een socio-professionele en demografische analyse. Werkdocumenten 1-4*. Gent, z.j.

DE BELDER (J.) e.a. *Arbeid en tewerkstelling in de provincie Antwerpen op het einde van het Ancien Régime. Een socio-professionele en demografische analyse. Werkdocumenten 1-2*. Gent, z.j.

Met betrekking tot de telling van 1814/15 verscheen analoog aan voormelde titels:

DE BELDER (J.) e.a. *Arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen 1814-1815. Een socio-professionele en demografische analyse. Werkdocumenten 1-6*. Gent, z.j.

De Vlaamse Vereniging voor Familiekunde, Afdeling Brugge, publiceerde de telling van 1814/15 voor het Leiedepartement.

Op basis van de bevolkingslijsten die in Verviers tussen 1806 en 1846 werden opgesteld, werd een prosopografische databank aangelegd betreffende de bewoners van één van de eerste projecten van arbeidershuisvesting:

VOSS (N.), LEBRUN (P.). *Le premier ensemble de maisons ouvrières. Les "Grandes Rames" de Verviers (1792-1853). Projet, construction, occupation. Prosopographie, statistique, informatique*. Brussel, 2004.

De titels van de uitgegeven tellingen vanaf 1846 worden vermeld bij de publicaties van het Nationaal Instituut voor de Statistiek (zie lager).

1.4.10. Fiscale bronnen

De basis van het stelsel van directe belastingen dat België tot aan de Eerste Wereldoorlog kende, werd gelegd door de Franse bezetter. Voor de fiscaliteit tot 1914, zie de bijdrage van:

VERBOVEN (H.). De negentiende eeuw. De fiscale eenmaking, in *Drie eeuwen Belgische belastingen. Van contributies, controleurs en belastingconsulenten*. Brussel, 1990, p. 131-235.

In de gemeentearchieven kan men met betrekking tot drie componenten van deze belasting (de grondbelasting, de personele belasting en het patentrecht) bronnenmateriaal aantreffen. Ingevolge de wet van 29 oktober 1919 werd het bestaande belastingstelsel, dat er zich toe beperkte het inkomen op basis van bepaalde indicieën te schatten, vervangen door een belasting op het effectieve inkomen en beschikt men niet langer over deze belastingrollen.

De inhoud en de mogelijkheden van de negentiende-eeuwse fiscale bronnen komen aan bod in:

BALTHAZAR (H.), DE BELDER (J.), HANNES (J.), VERHELST (J.). *Bronnen voor de sociale geschiedenis van de XIXe eeuw*, op. cit., p. 38-45.

VERVAECK (S.). *Enkele bronnen uit de Franse tijd. Hun belang voor de sociale geschiedenis*. Leuven, 1962, p. 48-78.

HANNES (J.). Fiscale bronnen, 19^e eeuw, in *Heuristiek en methodologie van de dorpsgeschiedenis*. Brussel, 1980, p. 39-54.

BRACKE (N.). *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, op. cit., p. 220-230.

1.4.10.1. Het patentrecht

Het decreet van 2 maart 1791 bepaalde dat vanaf 1 april 1791 iedereen het recht had een bedrijf uit te baten, handel te drijven en bepaalde beroepen uit te oefenen op voorwaarde dat een patentrecht werd betaald. Aanvankelijk bestond dit recht uit een vast en een proportioneel recht. Het vast recht was het product van twee classificaties. Enerzijds werd rekening gehouden met de mogelijke winstgevendheid van het beroep op zich, anderzijds werd ook gekeken naar het inwonertal van de gemeente waar het beroep werd uitgeoefend: in een grote stad was de potentiële omzet immers groter dan in een klein dorp. Concreet betekende dit dat al wie een welbepaalde activiteit ontplooide in een gemeente met een welbepaald inwonertal, eenzelfde vast patentrecht betaalde, ook al was de effectieve omzet sterk verschillend. Het proportionele patentrecht, dat 10 % bedroeg van de huurwaarde van de voor de onderneming gebruikte panden, had de bedoeling deze gelijkgeschakeling min of meer te corrigeren. Wie meerdere bedrijven had, betaalde slechts belasting op de hoogste belastbare activiteit. De wet van 11 februari 1816 schafte het proportionele patentrecht af en voortaan moest men voor alle activiteiten belasting betalen.

De wet van 21 mei 1819 hervormde de patentbelasting. Behoudens tariefwijzigingen in 1823 en 1849 bleef deze regeling tot de afschaffing van deze belasting geldig. De belastbare beroepen werden in 15 groepen opgedeeld. De groepen 1 tot 11 werden belast volgens "tarief A" dat eenvormig was voor alle gemeenten. "Tarief A" kende 17 verschillende klassen die met een bepaald belastingbedrag overeenkwamen. De beroepen die in de groepen 12 tot 15 terecht kwamen, werden belast volgens "tarief B" dat varieerde al naargelang van het inwonertal van de gemeente. "Tarief B" telde 14 klassen die met een bepaald belastingbedrag overeenkwamen.

De patentlijsten bevatten de naam van de patentbetaler, de activiteiten waarvoor een patentrecht diende betaald en het tarief en de klasse die op zijn bedrijf of beroep van toepassing waren. Het geeft een idee van hoe goed of hoe slecht de onderneming boerde. Voor tal van activiteiten werd de klassering van een bedrijf mede bepaald door het aantal tewerkgestelde arbeiders, het aantal stoommachines, werktuigen, kuipen, gebruikte grondstof, geproduceerde eenheden, enz. De verschuldigde belasting, die jaarlijks werd vastgesteld, geeft een idee van de levensloop van een bedrijf, meerdere bedrijven of een hele sector, waarvan men de globale prestaties en de ontwikkelingen inzake werkgelegenheid en uitrusting kan bestuderen.

De patentlijsten schieten duidelijk tekort als informatiebron inzake de winstgevendheid van een bedrijf. Niet alleen werd deze belasting onvoldoende aan de economische ontwikkeling aangepast, wie als ondernemer de maximale aanslag betaalde, zag een nog betere prestatie niet vertaald in een verhoging van de verschuldigde belasting. Enkel bij naamloze vennootschappen gold sedert 1819 een aanslag die evenredig was met de nettowinst. Vanaf 1873 was dit ook het geval voor verzekeringsbedrijven en particuliere assuradeurs, vanaf 1874 voor commanditaire vennootschappen op aandelen, vanaf 1891 voor coöperatieven, vanaf 1906 voor buitenlandse vennootschappen op aandelen met vestigingsplaats in België en vanaf 1908 voor personenvennootschappen met beperkte aansprakelijkheid. Vanaf 1905 was het proportionele tarief eveneens van toepassing op de vergoedingen uitgekeerd aan beheerders en commissarissen van vennootschappen. Of de patentbelasting enig zicht geeft op de winstgevendheid van een bedrijf, hangt dus ondermeer af van het tijdstip waarop het actief was en van het juridisch statuut van de onderneming in kwestie. Op basis van de wet van 22 januari 1849 werden tal van kleine, ambachtelijke ondernemers van het betalen van patentbelasting vrijgesteld, voor zover zij alleen of enkel met de hulp van gezinsleden werkten.

Kritische beschouwingen en exploitatiemogelijkheden treft men aan bij:

HANNES (J.). *De economische bedrijvigheid te Brussel, 1846-1847. Controle en aanvulling van de nijverheidstelling van 15/10/1846*. Leuven, 1975, p. 34-38.

VAN DEN EECKHOUT (P.). De patentbelasting als meter van de commerciële en industriële dorpsactiviteit in de 19^e eeuw, in *Heuristiek en methodologie van de dorpsgeschiedenis*. Brussel, 1980, p. 82-100.

LEMMENS (P.). Kritische en methodologische beschouwingen bij het gebruik van de patentbelasting als bron voor kwantitatief, dynamisch en stratificerend onderzoek, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van Vlaanderen en Brabant. Sociaal en Economisch. III*. Brussel, 1988, p. 211-239.

1.4.10.2. De grondbelasting

Op 1 december 1790 kwam de wet tot stand die de basis vormde van de belasting op het grondbezit. De grondbelasting was een rechtstreekse belasting op het netto-inkomen uit onroerend goed. Het besluit van 28 prairial jaar iv voerde de wetten inzake grondbelasting in bij de Belgische departementen en bij besluit van 24 brumaire jaar v werd het oude belastingsysteem opgeheven. Om deze belasting te innen, diende een inventaris opgesteld van de onroerende goederen, hun eigenaars en het gemiddeld netto-inkomen dat zij opleverden: het kadaster. Met het opstellen van een perceelsgewijs kadaster werd uiteindelijk slechts begonnen in 1808. Tussen 1833 en 1843 werd het voor de onderscheidene provincies voltooid. De basisdocumenten vindt men in de eerste plaats terug bij de administratie van het kadaster (zie Ministerie van Financiën waar tevens ingegaan wordt op het gebruik van deze bron). Ook op het niveau van de gemeenten diende evenwel een kopie van de kadastrale plans, de aanwijzende tafels (gegevens betreffende de genummerde percelen) en de leggers (lijst van en gegevens betreffende de eigenaars) te worden bijgehouden.

De rollen van de grondbelasting die men in een gemeentearchief aantreft, hebben enkel betrekking op de eigenaars en de belasting op onroerend goed in die bepaalde gemeente. Elders gelegen bezittingen komen niet aan bod. De rol van de grondbelasting bevat de naam van de belastingplichtige, het overeenkomstige nummer uit de kadastrale legger en de verschuldigde belasting. Op basis van deze bron en in combinatie met de kadastrale documenten kan men de bezitsstructuur in een gemeente bestuderen evenals de inkomens die dat onroerend goed opleverde.

De grondbelasting bleek de evolutie van de reële inkomens uit deze onroerende bezittingen evenwel slechts gebrekkig weer te geven. Tot de wet van 7 juni 1867 werd jaarlijks een globaal belastingbedrag vooropgesteld, dat vervolgens over provincies, gemeenten en tenslotte de belastingbetalers werd verdeeld. Tussen de reële opbrengsten van onroerende goederen en de verschuldigde belasting was de band dus vrij zwak. Met de wet van 1867 werd van dit repartitiestelsel overgeschakeld naar een systeem van evenredige belasting. In 1868 kwamen ook de resultaten van de kadastrale perequatie (een herziening van de kadastrale inkomens) in voege. De discrepantie tussen reële en belaste inkomens slonk enigszins. Een nieuwe kadastrale herziening liet evenwel tot de jaren 1896/99 op zich wachten, zodat de grondbelastingen weer op verouderde kadastrale ramingen steunden.

1.4.10.3. De personele belasting

Omdat men ervan uitging dat de grond- en patentbelasting tekort schoten in het belasten van de inkomsten uit onroerend goed en de zelfstandige uitoefening van een bedrijvigheid, werd de personele belasting gecreëerd die de uiterlijke tekenen van rijkdom moest treffen. De personele belasting kreeg voor het eerst gestalte in de wetten van 13 januari en 18 februari 1791 en zou in de “Franse tijd” heel wat wijzigingen ondergaan. Deze belasting bestond uit verschillende deelbelastingen. De wet van 7 thermidor jaar III onderscheidde een *taxe personnelle fixe* van vijf pond die de economisch actieve bevolking, met uitzondering van de armen, moest betalen. De *taxes somptuaires* belastten de schoorstenen, haarden, mannelijke knechten en paarden van de gegoeden. De wet van 14 thermidor jaar V sprak van een *cote personnelle* die varieerde al naargelang van het inkomen, een *cote mobilière* die de roerende inkomsten trof en een *cote somptuaire* die knechten, paarden en rijtuigen belastte. De wet van 3 nivôse jaar VII vroeg via de *contribution personnelle* een equivalent van drie daglonen van de beroepsinkomsten. De *contribution mobilière* had de bedoeling het geheel van de inkomsten te treffen en poogde dit te doen via het belasten van de huurwaarde van de woning. De *taxe somptuaire* belastte nog steeds knechten, paarden en rijtuigen. Daarnaast introduceerde de wet van het jaar VII ook afhoudingen op de salarissen van ambtenaren, een bepaling die in het jaar IX werd geschrapt. Met de wetten van 4 frimaire en 18 ventôse jaar VII kwam een belasting in voege op het aantal deuren en vensters aan de straatzijde en inrijpoorten van huizen en opslagplaatsen. De wet van 24 april 1806 schafte de *taxe somptuaire* af.

De wet van 12 juli 1821, vervolledigd door deze van 28 juni 1822, zou de inning van deze belasting ondanks wijzigingen en aanvullingen tot de Eerste Wereldoorlog blijven regelen. Voortaan werden belast: de huurwaarde van woningen, het aantal buitendeuren en vensters, het aantal afzonderlijk geplaatste

haarden, de waarde van de meubelen, het aantal dienstboden belast met huishoudelijk werk en het aantal paarden. De *taxe personnelle* die het inkomen rechtstreeks trof, werd niet gehandhaafd. De wet van 26 juli 1879 schafte de taks op de haarden af en paste de belasting op de huurwaarde en deuren en vensters aan. De wet van 25 augustus 1883 paste de belasting op de huurwaarde, knechten en luxepaarden aan.

In theorie bieden de lijsten van de personele belasting heel wat mogelijkheden, omdat zij als een soort van overkoepelende belasting geacht werden de effectieve rijkdom van de inwoners te weerspiegelen. De lijsten werden nochtans betrekkelijk weinig in historisch onderzoek aangewend. Dit houdt niet alleen verband met het feit dat ze in menig gemeentearchief ontbreken, maar heeft ook te maken met de moeilijke interpretatie van de gegevens. Niet zelden blijkt het zeer onduidelijk waarop precies de vermelde bedragen slaan en krijgt men onvoldoende informatie over de samenstellende delen. Ook de tijdgenoot stond vrij sceptisch ten aanzien van deze belasting: haar grondslag was zo complex en aan verandering onderhevig, dat effectieve en systematische controle zeer problematisch zou zijn geweest. Het registreren van de verschillende grondslagen van deze belasting vergde bovendien enig binnendringen in de persoonlijke levenssfeer: afgaand op de terughoudendheid die de negentiende-eeuwse overheid inzake fiscale aangelegenheden aan de dag legde, kan men vragen stellen bij de doortastendheid waarmee de gegevens werden verzameld. Daar komt bij dat ook de personele belasting, via de belasting op de huurwaarde van woningen, de negatieve weerslag ondervond van de inadequate aanpassing van het kadaster (zie hoger).

1.4.10.4. Gemeentelijke belastingen

Het decreet van 19 februari 1791 schafte de taksen af die op allerhande goederen werden geheven bij het binnenkomen van steden, maar omwille van de financiële nood van de lokale besturen bleek dit niet vol te houden. Het decreet van 1 december 1798 maakte het invoeren van specifieke lokale indirecte belastingen mogelijk: de octrooien (zie lager). Na de Belgische onafhankelijkheid vormden de grondwet en de gemeentewet de basis van het instellen van de gemeentelijke belastingen, doch eigenlijk wordt niet gepreciseerd wat het gemeentelijke belastinggebied juist omvat. De gemeenten bepalen zelf het belastingstelsel dat zij wensen in te voeren. Enkel de gemeenteraad is bevoegd om gemeentebelastingen te heffen. De gemeente wordt in haar fiscale autonomie uiteraard beperkt door de bestaande wetten en voorschriften en de wetgever kan het innen van bepaalde belastingen expliciet verbieden.

Op de voormelde directe rijksbelastingen mocht de gemeente tot aan de Eerste Wereldoorlog opcentiemen heffen. In principe kunnen deze rollen worden aangevend als vervanging van verdwenen rollen van grondbelasting, personele belasting of patentbelasting: zij vermelden in het beste geval immers niet enkel het door de gemeenten geïnde bedrag, doch zij geven tevens de overeenkomstige som aan rijksbelasting op. Ontbreekt dit laatste, dan kan dit desgevallend worden berekend, tenminste als men weet hoeveel de opcentiemen bedroegen. In het slechtste geval zijn de rollen zo summier opgesteld dat de betekenis van de cijfers volkomen onduidelijk is.

Zoals gezegd werd er na de Eerste Wereldoorlog een nieuw belastingstelsel geïntroduceerd. Het bestond uit vier belastingen: drie zogenaamde cedulaire belastingen (op inkomsten uit onroerend en roerend goed en op bedrijfsinkomsten uit lonen, winsten en honoraria) en een supertaks op het globale inkomen. Gemeentelijke opcentiemen werden afwisselend verboden en dan weer toegestaan. Wie de fiscale politiek van een gemeente bestudeert, stelt uiteraard belang in de hoogte van het percentage dat hiervoor door de gemeenteraad werd bepaald. Wie evenwel geïnteresseerd is in lijsten van individuele belastingplichtigen, zal in de gemeentearchieven vanaf het interbellum weinig aantreffen.

Naast de opcentiemen, die afhankelijk zijn van de rijksbelastingen en geen eigen grondslag hebben, zijn er de eigenlijke lokale belastingen die door de gemeente zelf worden geïnd. Er bestaan verschillende categorieën gemeentebelastingen: directe en indirecte belastingen, omslagbelastingen en aandeelbelastingen, verhaalbelastingen en vergeldingsbelastingen. Het onderscheid was van belang omdat inzake invordering verschillende regels golden. De wet van 23 december 1986 onderscheidt inzake invordering nog enkel twee soorten belastingen: de cohierbelastingen en de contant in te vorderen belastingen. Men kan nog altijd over de verschillende soorten lokale belastingen spreken, maar het onderscheid heeft voortaan slechts een relatief belang.

De directe lokale belastingen belasten in principe goederen, inkomsten enz. die een duurzaam karakter hebben. Indirecte lokale belastingen belasten wat een voorbijgaand, occasioneel of geïsoleerd karakter heeft, hoewel herhaling niet uitgesloten is. Tot de directe gemeentelijke belastingen behoren bijvoorbeeld de gemeentelijke belastingen op motorrijtuigen, op de drijfkracht en het tewerkgestelde personeel van industriële ondernemingen, op de hoeveelheid opgehaalde steenkool, op dienstboden, op logementshuizen, op radiotoestellen, op rijwielen. Tot de indirecte belastingen op gemeentelijk vlak behoren bijvoorbeeld de voorafmalige octrooien (zie lager), de gemeentelijke taks op het leuren, op standplaatsen op markten, op gevaarlijke, ongezonde of hinderlijke ondernemingen, op lijkenvervoer en begrafenissen, op bouwvergunningen en bouwwerken, kadegeld en slacht- en keuringsrechten.

Bij een omslagbelasting stelt de gemeente de totale opbrengst vast en slaat dit vervolgens om onder de belastingplichtigen. Bij een aandeelbelasting is de opbrengst niet bij voorbaat vastgesteld. De gemeentelijke belastingen op honden, paarden en rijwielen bijvoorbeeld, behoren tot de aandeelbelastingen. Belastingen op de lokale industrieën behoren doorgaans tot omslagbelastingen. Door middel van een verhaalbelasting verhaalt de gemeente kosten, bijvoorbeeld voor het uitvoeren van bepaalde werken, op de belastingplichtigen. De vergeldingsbelasting wordt opgelegd aan wie van bepaalde gemeentelijke diensten gebruik maakt.

Sommige van deze belastingen kunnen interessante informatie opleveren. In principe kunnen de taksen die bepaalde industriële of commerciële activiteiten treffen, worden aangewend als meter van de bedrijvigheid in de sector in kwestie (de industrie, de bouw, de haven, de horeca, de markten, de slachthuizen, enz.). Bepaalde gemeentelijke belastingen zijn allicht slechts interessant voor een beperkte periode: zo zullen bijvoorbeeld de belastingen op fietsen, radio's en motorvoertuigen vooral van belang zijn voor de jaren waarin deze werden geïntroduceerd en geleidelijk verspreid.

Zoals gezegd, konden de gemeenten in de negentiende eeuw een specifieke indirecte belasting heffen: de octrooibelasting. In 1791 had men de indirecte belastingen op de verbruiksgoederen afgeschaft wegens hun ondemocratisch karakter. Het decreet van 1 december 1798 introduceerde een nieuwe doch gelijkwaardige verbruiksbelasting, die mocht geheven worden in de gemeenten waarvan de andere belastingontvangsten ontoereikend waren. Het decreet van 17 mei 1809 regelde de praktische organisatie van de inning. Vooral grote en middelgrote steden maakten daarvan gebruik. In 1859, op de vooravond van de afschaffing van de octrooibelasting, werd deze in 79 gemeenten geïnd.

De octrooien belastten een reeks goederen die voor de lokale consumptie bestemd waren. Het best gekend zijn de belastingen geheven op graan, meel, vlees, bier, wijn, brandewijn en jenever. Ook gevogelte, vis, boter, kaas, azijn, koffie, eieren, suiker, olie, oesters, citrusvruchten en tabak waren er aan onderworpen. Dit was ook het geval met veevoeder (hooi, stro, haver), brandstof (steenkool, houtskool, brandhout) en bouwmaterialen (leien, stenen, ruiten, kalk). Ook op kaarsen, zeep en meubelen werd gebeurlijk een octrooibelasting geheven. De gemeente besliste zelf op welke producten zij deze belasting liet wegen. De wet van 18 juli 1860 schafte de octrooibelasting af en bepaalde dat geen gelijkaardige belastingen mochten worden geïntroduceerd. Zie ook:

SEGERS (Y.). Een omstreden verbruiksbelasting: de stedelijke octrooien in België (1799-1860), in *BTNG*, 2000, p. 325-369.

Op basis van de gegevens inzake de ontvangsten van de octrooibelasting werd de lokale consumptie van de belaste artikelen bestudeerd. Vooral de gegevens inzake de octrooibelasting op voedselproducten werd in onderzoek aangewend. Men verbindt er onder meer conclusies aan inzake de ontwikkeling van de levensstandaard in de betrokken gemeente.

1.4.11. *Bronnen betreffende de gemeentelijke financiën en bezittingen*

Artikel 139 van de gemeentewet (artikel 240 en 241 van de NGW) bepaalde dat de gemeenteraad jaarlijks vergadert om te beraadslagen en te besluiten over de rekeningen van het voorgaande dienstjaar en de begroting van het volgende dienstjaar. Artikel 141 van de gemeentewet en 244 van de NGW stelden dat beide onderworpen zijn aan de goedkeuring van de bestendige deputatie, die ze definitief vaststelt. De regionalisering van de gemeentewet veranderde niets aan deze bepalingen.

Een uitvoerige behandeling van de documenten die tot stand komen in het kader van de begroting, de ontvangsten, de uitgaven en de gemeentelijke boekhouding (na de Tweede Wereldoorlog) treft men aan bij:

MARECHAL (G.). *Bewaring en vernietiging van gemeentearchieven. Richtlijn en advies. Deel I, op. cit.*, p. 61-81.

Het gaat hier om de gemeentelijke boekhouding zoals deze werd geregeld door het besluit van de regent van 10 februari 1945. Het KB van 2 augustus 1990 voerde een nieuw algemeen reglement van gemeentelijke boekhouding in. Inmiddels hebben de gewesten hun eigen boekhoudkundige regels ingevoerd.

De begrotingen en de rekeningen van een gemeente kunnen voor het onderzoek van tal van onderwerpen van nut zijn. Het gemeentelijke beleid, aangaande welke sector ook, heeft immers financiële implicaties. Daardoor kan men zich bijvoorbeeld een idee vormen van de manier waarop de gemeentelijke overheid reageert op bepaalde maatschappelijke problemen en wat de oplossing ervan haar financieel waard is. Anderzijds kan worden nagegaan welke de inkomstenbronnen van de gemeenten zijn en in welke mate deze laatste afhankelijk zijn van de dotaties van de centrale en later regionale overheid. De financiële onafhankelijkheid van de gemeenten is mettertijd immers sterk geslonken.

Ter compensatie van de afschaffing van de octrooien (zie hoger) werd door de wet van 18 juli 1860 een Gemeentefonds opgericht. De wet van 19 augustus 1889 creëerde daarnaast het Speciaal fonds. De wet van 19 juli 1922 verving deze fondsen door een Fonds der Gemeenten. De wet van 24 december 1948 richtte een Gemeentefonds op evenals een Gemeentefonds voor de openbare onderstand. Zij werden door de wet van 16 maart 1964 samengesmolten tot het Gemeentefonds. Door de wet van 8 augustus 1980, gewijzigd door de bijzondere wetten van 8 augustus 1988 en van 16 juli 1993, werden het Gemeentefonds en het Hulpfonds tot financieel herstel van de gemeenten (gecreëerd bij KB nr. 208 van 23 september 1983) geregionaliseerd en zijn de gewesten bevoegd voor de algemene financiering van de ondergeschikte besturen.

Wie wil afwegen hoe zwaar het financieel engagement van de gemeenten inzake de diverse uitgavenposten woog, wie wil weten hoe gezond de gemeentelijke financiën waren of welke putten via leningen moesten worden gedempt en wie dit ook doorheen de tijd wil onderzoeken, mag zich evenwel niet laten misleiden door de bedrieglijke homogeniteit van het bronnenmateriaal. Vergelijkingen in tijd en ruimte dienen met de nodige omzichtigheid te gebeuren, zo stellen:

VAN NECK (A.), DUBOIS (C.-M.). Les sources de l'histoire financière des provinces et des communes belges 1856-1956: problèmes méthodologiques, in *Economische geschiedenis van België: behandeling van de bronnen en problematiek*. Brussel, 1972, p. 35-44.

De bronnen die het gemeentelijke patrimonium betreffen, bieden stof voor onderzoek vanuit diverse invalshoeken. Via deze bronnen kunnen we de gemeente aan het werk zien als eigenaar en als beheerder en kan worden onderzocht hoe via het verwerven van onroerend goed aan sociaal-economische en aan stedenbouwkundige politiek werd gedaan. Saneringen, verfraaiingen, de aanleg van havens, het optrekken van slachthuizen, hallen, scholen, zwembaden, sommige projecten inzake arbeidershuisvesting, enz.: dat alles geschiedde niet zelden op gronden waarvan de gemeente eigenaar was of werd. Zie bijvoorbeeld:

VOSS (N.), LEBRUN (P.). *Le premier ensemble de maisons ouvrières*, op. cit.

De dossiers (uiteraard vergezeld van de bijbehorende ontwerpen en plans) die naar aanleiding van dergelijke projecten werden aangelegd, zijn zowel vanuit beleidsmatig als kunsthistorisch opzicht van belang.

Ook de bronnen waarin we de gemeente als beheerder van haar eigen patrimonium leren kennen, werden in historisch onderzoek aangewend. Zo kwamen

indices van huurprijzen tot stand op basis van de gegevens inzake stedelijke huurinkomsten:

AVONDTS (G.), SCHOLLIERS (P.). *De Gentse textielarbeiders in de 19^e en 20^e eeuw. Dossier 5. Gentse prijzen, huishuren en budgetonderzoeken in de 19^e en 20^e eeuw.* Brussel, 1977.

VAN DEN EECKHOUT (P.), SCHOLLIERS (P.). *De Brusselse huishuren: 1800-1940.* Brussel, 1979.

Hoe de gemeente functioneerde als huisbaas, kan eveneens worden onderzocht. De dossiers en de correspondentie terzake werpen bijvoorbeeld licht op de introductie van modern comfort en sanitair, de reacties op klachten van huurders, het selecteren en het weren van potentiële huurders, het oplossen van geschillen tussen huurders onderling, enz.

1.4.12. *Bronnen betreffende het gemeentepersoneel*

Naast individuele dossiers kan men onder deze noemer meer algemene dossiers terugvinden die betrekking hebben op de lonen, vergoedingen, premies, pensioenen, sociale voorzieningen, arbeidsomstandigheden, arbeidsreglementen, enz. Zij kunnen een bijdrage leveren voor onderzoek naar de leefwereld van het gemeentepersoneel in het algemeen of van bepaalde categorieën in het bijzonder (bijvoorbeeld de onderwijzeressen, de gemeentebedienden, de ongeschoolden, de politie, de brandweer). Het beleid van de gemeente inzake aanwerving, bevordering en lonen kan nader worden bekeken. De verwerking van individuele loongegevens en barema's kan leiden tot het opstellen van indices die de loonevolutie van bepaalde personeelscategorieën schetsen:

VAN DEN EECKHOUT (P.). *Lonen van Brusselse arbeiders in openbare instellingen (1809-1934): bouwvakarbeiders, ziekenhuis- en stadspersoneel.* Brussel, 1979.

1.4.13. *Bronnen betreffende de verkiezingen*

1.4.13.1. Kiezerslijsten

Zowat alle kiezerslijsten werden opgesteld door, met behulp van of bestemd voor de gemeentelijke overheid. Men kan ze in principe dus in elk gemeentearchief aantreffen.

Met de grondwet van het jaar III werden getrapte verkiezingen en een cijnskiesstelsel geïntroduceerd. Elke Franse staatsburger van 21 jaar of ouder die op het *registre civique* stond ingeschreven en die een bepaalde som aan grond- en personele belasting betaalde of had deelgenomen aan een veldtocht voor de republiek, bezat stemrecht. In een kanton werden de eerstegraads kiezers verzameld in *assemblées primaires*. Elk kanton telde minstens een primaire vergadering. Deze verkoos de gemeentelijke ambtenaren in gemeenten met meer dan 5000 inwoners en de leden van de op departementaal vlak ingerichte *assemblées électorales*. In gemeenten met minder dan 5000 inwoners werden de eerstegraads kiezers verzameld in *assemblées communales*. Deze duiden de gemeentelijke ambtenaren aan. De leden van de *assemblées électorales* dienden 25 jaar en eigenaar, vruchtgebruiker of huurder te zijn van een woning of een landgoed met 100 à 200 daglonen

opbrengst. De electorale vergaderingen verkozen de leden van de *administration centrale* van het departement en de afgevaardigden voor het *Corps législatif*.

De municipale administraties bereidden de primaire, communale en electorale vergaderingen voor. Ze hielden het vermelde register bij en stelden de lijsten van kiesgerechtigden op. In 1797, 1798 en 1799 gingen er in de geannexeerde departementen effectief verkiezingen door.

De grondwet van het jaar VIII voerde op de laagste trap van het verkiezingsstelsel zowat een algemeen stemrecht in. Deze kiezers duiden, gegroepeerd per arrondissement, de gemeentelijke notabelen aan. Deze notabelen, verzameld per departement, wezen de departementale notabelen aan. Deze duiden in hun schoot de nationale notabelen aan waaruit de Senaat dan de afgevaardigden voor het *Corps législatif* koos. Uit de gemeentelijke en departementale notabelen selecteerde men de leden van de gemeentelijke en departementale bestuursorganen. Het systeem werd toegepast in het jaar IX. De wet van 13 ventôse jaar IX bepaalde dat de gemeenteraden de lijsten van de stemgerechtigden moesten opstellen. De burgemeester diende deze vervolgens aan de *sous-préfet* te overhandigen, waarna deze de definitieve lijsten samenstelde.

Het senatus-consulte van het jaar X bracht weer wijzigingen in het kiesstelsel. Op de laagste trap gold weer een quasi algemeen stemrecht. De vergaderingen van de stemgerechtigde burgers vormden de *assemblées cantonales*. Deze mochten de leden van de arrondissementale en departementale kiescolleges aanduiden. Deze stelden op hun beurt kandidaten voor: voor het Tribunaat, het *Corps législatif* en de arrondissementale en departementale bestuursorganen. Het decreet van 17 januari 1806 bepaalde dat de eigenlijke lijsten van de stemgerechtigden in de *assemblées cantonales* dienden opgesteld door de *sous-préfet*. Dit geschiedde echter op basis van de lijsten die hem door de burgemeesters werden overhandigd. De weinige bewaarde kiezerslijsten uit de "Franse tijd" worden in hun bruikbaarheid beperkt door de doorgedreven selectie en manipulatie die van hogerhand werd doorgevoerd.

De grondwet van 1815 maakte een onderscheid tussen stad en platteland. De besluiten van 12 mei 1817 en 5-22 januari 1824 regelden de procedures voor de steden, de besluiten van januari-april 1818 en van 23 juli 1825 deden dit voor de plattelandsgemeenten. Ook in deze periode kende men een cijnskiesstelsel en getrapte verkiezingen. De betalers van een bepaalde som aan directe belastingen (patentrecht uitgezonderd) waren in de steden stemgerechtigd. De stemgerechtigden duiden de kiezers aan (die een bepaalde belasting betaalden) en die op hun beurt de leden van de gemeenteraden aanwezen. De gemeenteraadsleden vaardigden hun vertegenwoordigers af in de Provinciale Staten, waar deze zetelden met de vertegenwoordigers van platteland en adel. Na de hervorming van 1824 telde voortaan ook de patentbelasting mee bij het bepalen van de kiescijns. De leden van de gemeenteraden van de plattelandsgemeenten werden benoemd door de Gedeputeerde Staten. De raadsleden moesten voor 1/3 worden gekozen uit de voornaamste grondeigenaars en voor 2/3 uit de meest notabele inwoners. Omdat de Koning elk benoemingsrecht strak in handen hield, was de impact van het electorale stelsel gering, doch de lijsten werden alleszins opgesteld.

De samenstelling van de kiezerslijsten van de stemgerechtigden voor het Nationaal Congres werd geregeld door het decreet van 10 oktober 1830. Waren stem-

gerechtigd: mannen die minstens 25 jaar oud waren en jaarlijks 13 tot 150 gulden aan directe belasting betaalden, afhankelijk van hun woonplaats. Daarnaast onderscheidde men een categorie van capaciteitskiezers: kiezers uit hoofde van hun functie of diploma. Deze capaciteitskiezers verdwenen met de eerste Belgische kieswet van 3 maart 1831. De grondwet erkende slechts cijnskiezers. Om te kiezen voor de wetgevende kamers moest men Belg zijn door geboorte of grote naturalisatie, minstens 25 jaar oud zijn en, al naargelang van de woonplaats, 20 à 80 gulden directe belastingen betalen. Aanvankelijk telden de gemeentelijke en provinciale opcentiemen daarin mee, maar met de wet van 1 april 1843 werd dit afgeschaft. Voor de provincieraadsverkiezingen waren de voorwaarden dezelfde doch volstond de kleine inburgering. Aan de gemeenteraadsverkiezingen mocht men deelnemen als men minstens 21 jaar was en een cijns betaalde van 15 à 100 gulden, afhankelijk van de woonplaats.

Met de wet van 12 maart 1848 werd de kiescijns voor alle verkiezingen herleid tot het grondwettelijk minimum van 20 gulden of 42,32 frank. De wet van 12 juni 1871 bracht de vereiste kiescijns voor de provincie op 20 frank en voor de gemeente op 10 frank. De minimumleeftijd voor de verkiezingen voor de provincieraad en de Kamer werd bepaald op 21 jaar. De wet van 24 augustus 1883 behield deze categorieën, maar voegde daar de capaciteitskiezers aan toe: mannen met bepaalde diploma's of functies of wie slaagde in een capaciteits-examen.

De grondwetsherziening van 1893 leidde tot een herziening van de kieswet. De wet van 12 april 1894 voerde het algemeen meervoudig stemrecht voor mannen vanaf 25 jaar in. Stemmen was voortaan verplicht. Iedere man vanaf 25 jaar had een stem. Hij kon een bijkomende stem verwerven als hij minstens 35 jaar was, gezinshoofd en betaler van minstens 5 frank personele belasting op zijn woning. Een bijkomende stem was ook voorzien als hij minstens 25 jaar was en eigenaar van een goed met een kadastraal inkomen van minstens 48 frank of als hij eigenaar was van een rente van 100 frank op het Grootboek van de openbare schuld of van een intrest van minstens 100 frank per jaar op een spaarboek. Twee supplementaire stemmen waren voorzien voor wie beide voorwaarden combineerde en voor capaciteitskiezers en vooraanstaanden. Men kon maximum drie bijkomende stemmen cumuleren.

De wetten van 12 april 1894 en 22 april 1898 bepaalden dat men voor de senaats- en provincieraadsverkiezingen 30 jaar moest zijn. De wet van 11 april 1895 stelde de nieuwe voorwaarden vast op het vlak van de gemeenteraadsverkiezingen. De minimumleeftijd werd opgetrokken tot 30 jaar. Men moest ook drie jaar in de gemeente wonen alvorens men er stemrecht verkreeg. Inzake supplementaire stemmen golden de regels van de wetgevende verkiezingen, met dit verschil dat de personele belasting te betalen door een gezinshoofd (afhankelijk van de woonplaats) op 5 à 15 frank werd gebracht. Verder verwierf de kiezer/eigenaar van een goed met een kadastraal inkomen van minstens 150 frank een supplementaire stem, los van de supplementaire stem die hij kreeg omwille van het feit dat hij eigenaar was van goederen met een kadastraal inkomen van minstens 48 frank. Voor de gemeenteraadsverkiezingen mocht men maximaal vier stemmen combineren.

Een overzicht van de kiezerslijsten en hun samenstelling voor de 19^e eeuw, vindt men in:

BALTHAZAR (H.), DE BELDER (J.), HANNES (J.), VERHELST (J.). *Bronnen voor de sociale geschiedenis van de XIXe eeuw*, op. cit., p. 58-69.

De kiezerslijsten bevatten de namen van de stemgerechtigden, plaats en datum van geboorte, beroep, adres, het bedrag dat aan directe belastingen werd betaald en desgevallend op welke basis de supplementaire stemmen werden verzameld. De bron kan alleszins gebruikt worden om kiezers te identificeren. Wie op basis hiervan een sociale stratificatie van het kiesgerechtigde deel van de bevolking wil opstellen, blijft in het ongewisse of het vermelde belastingbedrag correct was. Vanuit de logica waarmee de gegevens werden verzameld, was het belangrijk dat men aan de minimumvereisten inzake kiescijns voldeed, niet dat het vermelde bedrag de evolutie van de belastingsommen op de voet volgde. De bron laat anderzijds toe na te gaan hoe omvangrijk de groep was die aan deze minimumvereisten tegemoet kwam en hoe die groep was samengesteld. Na 1894 worden deze lijsten sterk uitgebreid. De tweedeling van de bevolking in kiezers en niet-kiezers maakt plaats voor een veel gedifferentieerder patroon, waarbij kan worden nagegaan hoe groot de groep was die stemmen cumuleerde, op welke basis dit gebeurde en hoe die groep was samengesteld.

De grondwetsherziening van 1921 gaf aan alle mannelijke Belgen van 21 jaar kiesrecht, maar de wet van 9 mei 1919 bevatte reeds deze bepaling teneinde verkiezingen in 1919 mogelijk te maken. Vanaf dit moment boeten de kiezerslijsten sterk aan belang in want de inlichtingen die ze verschaffen, treft men ook aan in de bevolkingsregisters. Voor een welbepaalde categorie kiezers blijven ze wel interessant, met name voor de oorlogsweduwen en moeders van gesneuvelde soldaten die ingevolge de wet van 9 mei 1919 eveneens stemrecht kregen. De wet van 15 april 1920 gaf vrouwen stemrecht voor de gemeenteraadsverkiezingen. Pas met de wet van 27 maart 1948 werden vrouwen ook stemgerechtigd voor de provinciale en wetgevende verkiezingen.

De wet van 1 juli 1969 herleidde de kiesgerechtigde leeftijd voor de gemeenteraadsverkiezingen tot 18 jaar. Door de grondwetswijziging van 28 juli 1981 geldt deze voorwaarde ook voor de andere kiesverrichtingen. Het Verdrag van Maastricht van 7 februari 1992 voorziet passief en actief kiesrecht bij de gemeenteraadsverkiezingen en bij de verkiezingen voor het Europees Parlement voor iedere burger van de Europese Unie die verblijf houdt in een lidstaat, ongeacht of hij de nationaliteit heeft van de lidstaat waar hij verblijft. De wet van 19 maart 2004 geeft stemrecht voor de gemeenteraadsverkiezingen aan niet-EU burgers die minstens vijf jaar in België verblijven.

1.4.13.2. Documenten aangewend voor het opstellen van de kiezerslijsten

In de gemeentearchieven kan men documenten aantreffen waarmee men de lijst van stemgerechtigden samenstelde evenals de supplementaire stemmen waarop zij desgevallend aanspraak maakten. Lijsten aangaande betaalde belastingen, lijsten met eigenaars, diploma's, attesten, stukken aangaande het vaststellen van de kiesbekwaamheid op basis van een examen, enz. kunnen daar deel

van uitmaken. Verder zijn er de registers waarin de documenten werden overgeschreven op basis waarvan kiesgerechtigde weduwen of moeders van gesneuvelde soldaten (zie hoger) hun status konden bewijzen.

1.4.13.3. Dossiers betreffende de gemeenteraadsverkiezingen

Deze bevatten de processen-verbaal van de verkiezingen met gegevens over stembureaus, aantal uitgebrachte stemmen, aantal opgekomen kiezers en aantal stemmen per kandidaat. Ook documenten aangaande betwistingen van de uitslag kunnen hier aangetroffen worden evenals het geldig verklaren van de uitslagen door de bestendige deputatie. Zie ook verkiezingsdossiers in het hoofdstuk over de provincies.

1.4.13.4. Kiezerslijsten voor de werkrechtshraden

De werkrechtshraden als dusdanig worden behandeld bij de rechterlijke macht. De gemeenten dienden evenwel de lijsten op te stellen van de kiesgerechtigden. De decreten van 11 juni 1809 en 3 augustus 1810 regelden de organisatie van deze raden en bepaalden dat handelaars, industriëlen, meesterknechten, opzichters en gepatenteerde arbeiders stemgerechtigd waren als zij hun bedrijvigheid reeds zes jaar uitoefenden. Arbeiders waren dat niet. Respectievelijk in 1810 en 1813 werden werkrechtshraden opgericht in Gent en Brugge. Ingevolge de wet van 9 april 1842 werden er in 17 andere plaatsen werkrechtshraden gecreëerd. Het zouden er uiteindelijk 53 in totaal worden.

De gemeente had een grote vrijheid bij het opstellen van deze kiezerslijsten. Zelfs wanneer men aan de voorwaarden beantwoordde, kon men op de lijst ontbreken. De wet van 7 februari 1859 beperkte deze vrijheid reeds ten dele. Waren kiezers van rechtswege: de arbeiders die een diploma van moed en toewijding konden voorleggen, arbeiders met een spaarboekje van minstens 100 frank en wie een diploma van moraliteit en bekwaamheid bezat, ingesteld bij KB van 7 november 1847. Van de zijde van handelaars en industriëlen was men kiezer van rechtswege als men op de kiezerslijst stond voor de rechtbank van koophandel. Alle gegadigden dienden aan de basisvoorwaarden te beantwoorden: Belg zijn, minstens 25 jaar, zijn vak gedurende minstens vier jaar uitoefenen en kunnen lezen en schrijven. De gemeente stelde een lijst op met de kiezers van rechtswege. Daarnaast werd er een lijst gemaakt van potentiële kiezers: zij die door de gemeentelijke overheid waardig werden geacht om op een dergelijke lijst voor te komen. Nog steeds had de gemeente een grote discretionaire macht en dat was overigens ook het geval met de bestendige deputatie, die deze lijst door haar goedkeuring een definitief karakter gaf.

De wet van 31 juli 1889 schrapte de voorwaarde inzake lezen en schrijven. De ingrepen van gemeente en provincie in de samenstelling van de lijsten behoorden voortaan tot het verleden. De wet van 15 mei 1910 breidde de jurisdictie van de werkrechtshraden uit tot de bedienden en de arbeiders tewerkgesteld in handelsondernemingen, vrouwen hadden voortaan ook stemrecht en stemmen werd verplicht. De vereiste beroepsactiviteit werd gereduceerd tot een jaar. De wet van 9 juli 1926 verlaagde de kiesgerechtigde leeftijd tot 21 jaar. Met de gerechtelijke hervorming, ingevoerd in 1970, vallen deze kiezerslijsten weg. De laatste verkiezingen grepen plaats in 1950.

Tot de wetswijziging van 1889 zeggen deze kiezerslijsten, wat arbeiders betreft, meer over de categorieën die men het stemrecht waardig achtte, dan over het (potentiële) kiespubliek. Na 1889 krijgt men via deze lijsten een overzicht van de arbeiders en bedienden van het ressort van de raad.

1.4.13.5. Kiezerslijsten voor de rechtbanken van koophandel

De rechtbanken van koophandel als dusdanig worden behandeld bij de rechterlijke macht. Voor de wet van 19 mei 1898 was het opstellen van de kiezerslijsten voor deze rechtbanken een taak van de prefect of gouverneur en later van de bestendige deputatie (zie lager). Vanaf 1898 werd het college van burgemeester en schepenen van de gemeenten die tot het ressort van de rechtbank behoorden, daarmee belast. Handelaars die 20 frank patentbelasting betaalden en stemrecht hadden voor de gemeenteraadsverkiezingen waren kiesgerechtigd. De wet van 24 juni 1913 liet ook de beheerders van vennootschappen toe en de wet van 13 juni 1924 gaf ook vrouwen stemrecht. Het vereiste patentrecht werd vervangen door een beroepsactiviteit van minimum twee jaar. De wet van 10 april 1934 formuleerde een bijkomende voorwaarde: sedert twee jaar ingeschreven zijn in het handelsregister dat werd gecreëerd bij wet van 30 mei 1924. Na het invoeren van de gerechtelijke hervorming in 1970 bevatten de rechtbanken van koophandel geen gekozen leden meer.

1.4.14. Bronnen betreffende de militie

Voor een overzicht van de militiewetgeving en hoe ze tot stand kwam, zie:

DE VOS (L.). *Het effectief van de Belgische Krijgsmacht en de militiewetgeving 1830-1914*. Brussel, 1985.

De wet van 19 fructidor jaar VI voerde de conscriptie in, waardoor alle mannen tussen 20 en 25 jaar dienstplichtig waren. Door de wet van 28 germinal jaar VII werd de mogelijkheid gecreëerd zich daarvoor te laten vervangen, een oplossing die uiteraard enkel voor goeuden weggelegd was. Het besluit van 31 januari 1814 schafte de conscriptie af. Ingevolge de militiewet van 8 januari 1817 moesten alle jonge mannen zich presenteren voor de loting in het jaar dat ze 19 werden (de wet van 8 mei 1847 bracht dit op 20 jaar). De mogelijkheid zich te laten vervangen, werd behouden. Men kon ook vrijgesteld worden, bijvoorbeeld omwille van fysieke gebreken. Door de wet van 14 december 1909 werd de loting afgeschaft en was het voortaan onmogelijk zich te laten vervangen. Voortaan diende elke familie met mannelijke afstammelingen in te staan voor één volledige militaire dienst. De wet van 30 augustus 1913 voerde de algemene dienstplicht in. Alle mannelijke Belgen (dus niet langer slechts een zoon per gezin) moesten onder de wapens. De dienstplicht werd opgeschort in 1995.

Bij de documenten die op gemeentelijk vlak inzake de militie tot stand kwamen, hebben vooral de negentiende-eeuwse inschrijvingsregisters en de alfabetische registers van ingeschrevenen de aandacht van historici getrokken. Het inschrijvingsregister, ingesteld door de wet van 8 januari 1817, bevat de naam, plaats en datum van geboorte van de betrokkene, zijn lengte, woonplaats, beroep, beroep van vader of desgevallend moeder of voogd; als de betrokkene in de gevangenis zat, moesten misdad, straf en strafduur worden gepreciseerd. Het KB van

25 oktober 1873 voorzag een aparte kolom waar kon worden genoteerd of de betrokkene kon lezen en schrijven en of hij daarnaast nog ander onderricht had genoten. Het alfabetisch register van ingeschrevenen, eveneens ingesteld door de wet van 8 januari 1817, bevat informatie analoog aan het inschrijvingsregister. Zowel inschrijvings- als alfabetische registers namen alle “gegadigden” op, ook diegenen die uiteindelijk zouden vrijgesteld worden.

Een beschrijving van de militieregisters die steunden op de militiewet van 1817 treft men aan in:

KOERHUIS (B.), VAN MULKEN (W.). *Broncommentaren V. De militieregisters 1815-1922*. 's Gravenhage, 1986.

De mogelijkheden die de bron biedt voor seriële verwerking, resulteerden in studies waarin de ontwikkeling van de levensstandaard centraal staat. De gegevens inzake fysieke ontwikkeling en alfabetiseringsgraad worden immers gezien als indicatoren van deze evolutie. Daarnaast wordt de combinatie van gegevens inzake ouders en zonen aangewend om de geografische en professionele mobiliteit te bestuderen. Zie onder meer:

VANDENBROEKE (C.). De keurlingenlijsten als sociaaldemografische meter, in *De Leiegouw*, 1981, p. 235-273.

ROOSEMONT (E.). De waarde van militieregisters in het sociaaldemografisch onderzoek: testcase. De provincie Oost-Vlaanderen tijdens de eerste helft van de 19^e eeuw, in *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, 1987, p. 399-434.

Andere documenten die op gemeentelijk vlak inzake militie in omloop waren, komen aan bod bij:

MARECHAL (G.). *Bewaring en vernietiging van gemeentearchieven. Richtlijn en advies. Deel I, op. cit.*, p. 47-60.

Vanaf 1924 werden alle inlichtingen per milicien samengebracht op een individueel telblad, later individueel inschrijvingsblad genoemd.

1.4.15. *Bronnen betreffende politie en burgerwacht*

Voor een overzicht van de historische ontwikkeling:

FIJNAUT (C.). *Een kleine geschiedenis van de huidige organisatie van het Belgische politiewezen*. Antwerpen, 1995.

SOENS (V.). *De politiehervorming bij de lokale politie in historisch perspectief*. Brussel, 2007.

Verschaft een overzicht van de wetgeving tussen 1830 en 2005, bevat een bibliografie van de werken over de geschiedenis van de Belgische politie gepubliceerd tussen 1979 en 2004, schetst de geschiedenis van de Belgische politiediensten (dus niet enkel van de lokale politie) en gaat ook in op de politiehervorming van 1998.

De burgerwacht komt ook aan bod in:

VAN OUIRIVE (L.), CARTUYVELS (Y.), PONSMAERS (P.). *Sire, ik ben ongerust. Geschiedenis van de Belgische politie 1794-1991*. Leuven, 1992.

KEUNINGS (L.), MAJERUS (B.), ROUSSEAU (X.). L'évolution de l'appareil policier en Belgique (1830-2002), in HEIRBAUT (D.), ROUSSEAU (X.), VELLE (K.), eds. *Politieke en sociale geschiedenis van justitie in België van 1830 tot heden. Histoire politique et sociale de la justice en Belgique de 1830 à nos jours*. Brugge, 2004, p. 271-317.

De decreten van 14 december 1789 en van 16-24 augustus 1790 legden de basis voor de politionele activiteit op gemeentelijk niveau. Ten einde de openbare veiligheid, de openbare orde, hygiëne, enz. te vrijwaren kunnen de gemeenteraden politieverordeningen opstellen voor een hele reeks van aangelegenheden die daarmee in verband staan. Het decreet van 21 september 1791 voorzag de functie van politiecommissaris in steden waar dit nodig werd geacht. Op 28 september 1791 werd de *Code rural* aangenomen die een veldwachter voorzag in landelijke gemeenten (met de wet van 7 oktober 1886 kwam er een nieuwe *Code rural*). De *Code des délits et des peines* van 25 oktober 1795 voerde het onderscheid in tussen administratieve en gerechtelijke politie. Het bewaren van de openbare orde, het voorkomen van misdrijven en het opstellen van politiereglementen in dat kader, behoort tot het domein van de administratieve politie. De gerechtelijke politie moet misdrijven en misdadigers opsporen en bewijsmateriaal verzamelen. De lokale politie werd in beide functies ingeschakeld.

In de gemeentewet van 1836 preciseren de artikelen 94 tot en met 97 welke verantwoordelijkheid burgemeester en schepenen hebben inzake openbare orde, krankzinnigen, prostitutie en openbare vertoningen. Artikel 135 van de NGW somt expliciet de aangelegenheden op waarvoor de gemeente verantwoordelijk is voor een "goede politie". De artikelen 121, 129 en 130 betreffen de prostitutie, krankzinnigen en vertoningen. Het toezicht op de naleving van de politiereglementen hoort toe aan de burgemeester die het hoofd is van de administratieve politie en die als dusdanig niet enkel de lokale politieverordeningen laat toepassen, maar ook de nationale en regionale wetten en reglementeringen. Het is evenwel pas vanaf 1842 dat de burgemeester, als afgevaardigde van de regering, deze rol speelt. Oorspronkelijk wees de gemeentewet dit toe aan het college. Artikel 94 van de gemeentewet (artikel 134 NGW) stelt dat in geval van oproer, samenscholingen of ernstige verstoringen van de openbare rust, de burgemeester zelf verordenend kan optreden. Artikel 105 (artikel 175 NGW) bepaalt dat hij zo nodig de gewapende macht kan vorderen.

Tijdens de negentiende en een groot deel van de twintigste eeuw hadden de lokale besturen en de burgemeester in het bijzonder een grote greep op de organisatie en de werking van de lokale politie. In het kader van de modernisering en professionalisering van het lokale politiekorps werd gepoogd daar geleidelijk verandering in te brengen. De kaderwet op de gemeentepolitie van 11 februari 1986 wees het gezag over de gemeentepolitie toe aan de minister van Binnenlandse zaken en centraliseerde de aanwerving, benoeming en opleiding van de lokale functionarissen. De wet op het politieambt van 5 augustus 1992 bakende de rol van de burgemeester beter af en zette stappen in de richting van een harmonisering van de werking van de verschillende politiediensten.

Met de wet van 7 december 1998 werden de rijkswacht, de gerechtelijke politie en de gemeentepolitie in een geïntegreerde politiedienst ondergebracht. Ingevolge

de inwerkingtreding van artikel 207 van deze wet werd titel IV uit de NGW dat de gemeentepolitie behandelt, opgeheven: dat zijn de artikelen 170 tot 230. De geïntegreerde politie kent twee niveaus: de federale politie en de lokale politie. De lokale politie bestaat uit 196 politiezones. Een kwart van de zones zijn eengemeentezones, de andere zijn meergemeentezones. Bij de meergemeentezones oefent de politieraad de bevoegdheden uit die in de eengemeentezones worden uitgeoefend door de gemeenteraad. De politieraad bestaat uit een aantal gemeenteraadsleden en de burgemeesters van de betrokken gemeenten. Het politiecollege oefent de bevoegdheden uit die in de eengemeentezones worden uitgeoefend door het college van burgemeester en schepenen. Het politiecollege bestaat uit de burgemeesters van de betrokken gemeenten. De dagelijkse leiding van de politiezone is in handen van de korpschef die onder het gezag staat van de burgemeester of het politiecollege. De zonesecretaris stelt de notulen op van politieraad en politiecollege. De lokale politie staat nog steeds onder het gezag van de burgemeester voor taken van administratieve politie. Deze laatste ziet ook toe op de uitvoering van politieverordeningen e.d. en hij mag ook alle maatregelen nemen die nodig zijn voor het verzekeren van openbare orde, veiligheid en gezondheid. Indien nodig kan de burgemeester de federale politie en het leger vorderen.

Gezien de diversiteit van de reglementeringen die de gemeentelijke politie moet toepassen, herbergen de gemeentelijke politiearchieven informatie aangaande zeer diverse maatschappelijke sectoren en het politionele beleid dat ten aanzien daarvan werd gevoerd. Rampen, ongevallen en verkeer; de opsluiting van geesteszieken; het komen en gaan in logementshuizen en hotels; de controle op herbergen en allerhande spektakels; het toezicht op ambulante handel, maten, gewichten, markten en op de kwaliteit van voedingswaren; de organisatie van openbare vertoningen, vermakelijkheden en wedstrijden; wapenbezit; geluids- en milieuhinder, bedelarij; openbare dronkenschap; prostitutie; samenscholingen, betogingen en stakingen, enz. hebben alle in principe sporen nagelaten in de gemeentelijke politiearchieven.

Het best gekend zijn dezearchieven allicht voor de diensten die ze kunnen bewijzen in het onderzoek naar prostitutie, "subversieve" bewegingen en verstoringen van de openbare orde. Concrete instructies, reglementen en verslagen kunnen enig zicht geven op de manier waarop de algemene opdrachten inzake politie op lokaal vlak concreet werden ingevuld, al naargelang van de omstandigheden en het "doelpubliek". De prioriteiten van het politionele beleid komen mogelijk naar voor evenals de rol die de lokale of nationale overheid aan de politie toebedeelde. Ook de manier waarop de lokale politie zichzelf percipieerde kan worden onderzocht evenals het profiel dat zij middels instructies en verslagen schetste van specifieke categorieën als bedelaars, zigeuners, politieke activisten, prostituties enz. waarvan zij desgevallend ook de "stemming" peilde.

Volgende bronnenpublicatie kwam onder meer op basis van gemeentelijk politiearchief tot stand:

WOUTERS (H.). *Documenten betreffende de geschiedenis van de arbeidersbeweging (1831-1880)*. Leuven-Parijs, 1964-1971, 7 dln.

Deels in de politiearchieven, deels in de archieven aangaande het gemeentepersoneel kunnen bronnen worden aangetroffen met betrekking tot de aanwerving, opleiding, lonen en uitrusting van het lokale politieapparaat.

Een overzicht van bronnenreeksen aangaande de gemeentepolitie treft men aan in:

STROOBANTS (A.). Openbare veiligheid en inwendige ordehandhaving, in MARECHAL (G.), ed. *Bewaring en vernietiging van gemeentearchieven. Richtlijn en advies. Deel II, op. cit.*, p. 20-44.

Deze bijdrage besteedt eveneens aandacht aan de bronnenreeksen uitgaande van de brandweer en aan de speciale wachten die tijdens de Tweede Wereldoorlog in functie waren: de Passieve luchtbescherming (1934-1944), de Speciale wacht of Hulpwacht (1940-1944) en de Boerenwacht (1941-1944).

In 1830 ontstonden er verschillende burgerwachten. Door het decreet van 26 oktober 1830 werden ze officieel geïnstalleerd. De taak van de burgerwacht bestond er in de jaren 1830-1914 in de openbare orde te herstellen en de onafhankelijkheid van het land te verdedigen. Binnen de burgerwacht werden drie "bans" opgericht waarin, naargelang van leeftijd en burgerlijke staat, alle burgers werden opgenomen die geen deel uitmaakten van het leger. De burgerwacht was op lokaal vlak onderworpen aan het gezag van de burgemeester. De wettelijke regeling kwam met de wet van 2 januari 1835 en werd aangevuld door de wet van 8 mei 1848, die het bestaan van een actieve burgerwacht beperkte tot de gemeenten met meer dan 3000 inwoners en de versterkte plaatsen. In andere gemeenten werd de burgerwacht wel georganiseerd, doch werd zij slechts actief na een besluit van de regering. De wet van 13 juli 1853 beperkte de actieve burgerwacht tot de gemeenten met meer dan 10.000 inwoners en de versterkte plaatsen. Met de wet van 9 september 1897 werd dat aantal inwoners opgetrokken tot 20.000. Na de Eerste Wereldoorlog werd de burgerwacht niet heropgericht.

Omdat de burgerwacht voornamelijk tot taak had de gemeentelijke politie ter hulp te snellen bij het herstel van de openbare orde, treffen we in deze archieven verslagen aan betreffende het bedwingen van opstootjes, rellen, stakingen, enz. Daarnaast zijn er de stamboeken van de leden, de stukken inzake de verkiezingen van de officieren, de processen-verbaal van eedafleggingen, de processen-verbaal van de tuchtraden, de boekhouding, briefwisseling en omzendbrieven.

1.4.16. *Bronnen betreffende openbare werken, stedenbouw en ruimtelijke ordening*

Een overzicht van de wetgeving:

WILKIN (R.). *Voirie, constructions et urbanisme*. Brussel, 1952.

WILKIN (R.). *Voirie et alignement. Urbanisme et constructions*. Brussel, 1964.

De wet van 16 september 1807 voorzag dat de burgemeester voor de opening van nieuwe of de verbreding van bestaande straten de rooilijnen bepaalde, conform een soort algemeen plan van aanleg. Er kwam weinig van terecht: rooilijnen werden doorgaans straat per straat vastgesteld. Artikel 90 van de gemeentewet van 1836 (artikel 123 van de NGW) belast het college van burgemeester en

schepenen met de vaststelling van de rooilijnen van de wegen, het onderhoud van de buurtwegen en waterlopen en het goedkeuren van de bouwplannen langs de grote en kleine wegen in de geagglomereerde gedeelten van gemeenten met 2000 inwoners en meer. De gemeentewet van het BHG (art. 123), het Vlaamse gemeentedecreet (art. 57, 286) en de Waalse CDLD (art. L1123-23) geven het college gelijkaardige bevoegdheden.

De wet van 1 februari 1844 regelde het bouwen en verbouwen aan de rooilijnen in de steden en in de geagglomereerde delen van rurale gemeenten van 2000 inwoners en meer. Ingevolge de wet van 15 augustus 1897 (gewijzigd door de wet van 28 mei 1914 en 9 augustus 1948) waren ook de geagglomereerde gedeelten van gemeenten met minder dan 2000 inwoners aan het regime van de wet van 1 februari 1844 onderworpen.

Bronnen betreffende deze aangelegenheden zullen vroeger en in grotere omvang worden teruggevonden voor verstedelijkte kernen. Zij geven een idee van de manier waarop de lokale overheid de vormgeving van de stedelijke ruimte in de hand probeerde te houden: welke wisselende eisen gesteld werden inzake straatbreedte, huizenhoogte, hygiëne, technische en esthetische uitvoering, enz. en vaak ook wordt men geconfronteerd met de lakse manier waarop deze reglementering werd geïmplementeerd. De manier waarop particulieren, woningbouwmaatschappijen, bouwondernemers, speculanten, enz. aan deze vereisten en aan die van hun doelpubliek tegemoet kwamen, komt tot uiting in de ingediende ontwerpen. In combinatie met andere gemeentelijke archieven kunnen deze bronnen worden aangewend voor huizenonderzoek:

DENEWETH (H.), D'HONDT (J.), LEENDERS (K.). *Een huis in Brugge. Vademecum voor de historische studie van woningen, eigenaars en bewoners*. Brugge, 2001.

Ook de keuze voor bepaalde straatnamen biedt mogelijkheden voor onderzoek:

BELEMANS (R.). Van de Aspot naar de Schepen Napoleon De Meyerstraat. Straatnaamgeving in Vlaanderen tussen immaterieel-erfgoedzorg en politieke identiteitsprofilering, in *Faro. Tijdschrift over Cultureel Erfgoed*, 2008, nr. 2, p. 18-24.

De voormelde regelgeving had geen betrekking op de buurtwegen. Die waren onderworpen aan de wet van 10 april 1841. Deze wet stond de gemeenten toe initiatieven te ontplooiën inzake de aanleg, rechttrekking, verbreding, versmalling of opheffing van buurtwegen. Dezelfde wet belastte de gemeenten met de onderhoud- en verbeteringswerken van deze wegen. Een definitie van een buurtweg verschafte de wet niet. Wel werd per gemeente een *Atlas van buurtwegen* opgesteld, die later kon gewijzigd worden conform de procedure die gold bij de opstelling. De bestendige deputatie stelde de plannen definitief vast: in de provinciale archieven treft men bijgevolg eveneens een exemplaar van deze atlassen aan. De atlassen vormen een belangrijke bron voor de lokale geschiedenis: zij beschrijven de lokale wegen met bijbehorende kunstwerken, informeren over de identiteit van de aangrenzende eigenaars, verschaffen geregeld plattegronden van dorpskernen en zijn een bron van informatie over namen van plaatsen, wijken, straten, herbergen en huizen. Zie hierover:

YANTE (J.-M.). La loi du 10 avril 1841 sur la voirie vicinale et l'établissement des «Atlas des chemins», in *ABB*, 1993, p. 173-189.

YANTE (J.-M.). De atlasen van de buurtwegen (ca.1841-1845). Een miskend cartografisch patrimonium, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 1995, nr. 193, p. 43-73.

VANNIEUWENHUYSE (J.). *In goede banen? De provincie West-Vlaanderen en het beheer van de buurtwegen, 1800-heden*. Brugge, 2005.

Zie ook het hoofdstuk over kaarten en plans.

De wet van 7 mei 1877 belaste de provinciebesturen met het opstellen van een *Atlas van de onbevaarbare waterlopen* (zie het hoofdstuk over de provincies) voor elke gemeente. Een dubbel van deze atlas kan men aantreffen in het gemeentearchief.

De wet van 8 maart 1810 voorzag de onteigening voor algemeen nut en legde de procedure vast, die vereenvoudigd werd door de wet van 27 mei 1870. Het begrip "algemeen nut" kreeg mettertijd een ruimere invulling. De onteigeningswetten van 1 juli 1858 en 15 november 1867 maakten onteigening mogelijk, respectievelijk omwille van saneringen en omwille van de uitvoering van een samenhangend geheel van werken voor de verbetering of ontwikkeling van stadsdelen. Conform de reeds vermelde ruimere toepassing van de wet van 1 februari 1844 golden deze onteigeningswetten vanaf 1897 ook voor de geagglomereerde gedeelten van gemeenten met minder dan 2000 inwoners. In verband hiermee treffen we in de gemeentearchieven de dossiers aan aangaande de (juridische) afwikkeling van de onteigeningen, afbraak, ontwerpen voor de vervangende bebouwing, enz.

Van ruimtelijke ordening was vooralsnog geen sprake, maar de besluitwet van 25 augustus 1915, de wet van 8 april 1919 en het besluit van 12 september 1940 voorzagen in het opstellen van algemene plannen van aanleg in de door de oorlog geteisterde gemeenten. De besluitwet van 2 december 1946 stelde dat in de door de Koning te bepalen gemeenten, algemene en bijzondere plannen van aanleg moesten worden opgesteld. In de gemeenten die onder dit regime vielen, moest men niet enkel een bouwvergunning en goedkeuring van de plans verkrijgen vanwege de gemeente, maar ook vanwege het Bestuur voor stedenbouw. Naast de algemene en bijzondere plannen van aanleg kan men in de gemeentearchieven ook de verplichte voorbereidende enquête of *survey* terugvinden. Daarin werd cartografische informatie verzameld en een compleet rapport geredigeerd (onder meer sociaal-economisch) over de gemeente in kwestie. De plannen waren ter inzage van het publiek dat bezwaren kon formuleren.

De wet op de ruimtelijke ordening en de stedenbouw van 29 maart 1962 maakte een einde aan de divergerende regelgeving. De verplichtingen die de wet inhoudt, gelden voortaan voor alle gemeenten. De begrippen gewestplan en verkavelingsvergunning worden geïntroduceerd. De Koning kan gemeenten verplichten algemene en bijzondere plannen van aanleg op te stellen. Niemand mag bouwen of verbouwen zonder bouwvergunning. Het verlenen van deze vergunning werd weer de uitsluitende bevoegdheid van het college van burgemeester en schepenen. Inzake onteigeningen verving de wet van 1962 deze van 1867.

Door de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming van de instellingen en de bijzondere wet van 12 januari 1989 met betrekking tot de Brusselse

instellingen, werden de gewesten bevoegd voor stedenbouw en ruimtelijke ordening.

Artikel 90 van de gemeentewet van 1836 (artikel 123 van de NGW) belast het college van burgemeester en schepenen ook met de leiding van de gemeentewerken. In verband daarmee vindt men in de gemeentearchieven documenten terug aangaande ontwerpen, uitvoeringsplannen, lastenboeken, aanbestedingen enz. Gezien de vaak massale aanwending van werkkraft en materiaal kunnen de gedetailleerde betaalstaten, zeker wat de periode voor de Tweede Wereldoorlog betreft, gegevens verschaffen inzake lonen, loonsystemen en de kost van materialen. Vaak worden deze documenten evenwel vernietigd. Voor enkele ideeën inzake de mogelijkheden van deze bron:

BRYSSÉ (A.). Lastencohieren als geschiedkundige bron, in *@rchieflink*, 2006, nr. 3, p. 4-5.

Een aantal bronnenreeksen in verband met openbare werken, ruimtelijke ordening, stadsvernieuwing en monumentenzorg worden opgesomd in:

Openbare werken en ruimtelijke ordening, in MARECHAL (G.), ed. *Bewaring en vernietiging van gemeentearchieven. Richtlijn en advies. Deel II, op. cit.*, p. 60-79.

1.4.17. *Bronnen betreffende handel, industrie, landbouw, vervoer en nutsbedrijven*

Naar aanleiding van een vraag uitgaande van de centrale of provinciale administratie of op eigen initiatief, werden vooral in de eerste helft van de negentiende eeuw op gemeentelijk vlak industrietellingen uitgevoerd waarin men onder meer gegevens aantreft aangaande het aantal bedrijven en de sectoren waarin zij actief waren, het aantal arbeiders per bedrijf, gemiddelde lonen, geschatte afzet, aangewende werktuigen en machines, enz. Dergelijke nijverheidstellingen worden besproken bij:

COPPEJANS-DESMEDT (H.). Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846, in *HKCG*, 1960, p. 1-60.

De economische tellingen gehouden tussen het einde van de achttiende eeuw en 1937 komen aan bod in:

BRACKE (N.). *Bronnen voor de industriële geschiedenis*, op. cit., p. 157-197.

Als in België vanaf 1846 tellingen van de industrie (vanaf 1910 ook handel) en landbouw worden uitgevoerd (zie de publicaties vermeld bij het Nationaal Instituut voor de Statistiek) werkten de gemeentelijke administraties daar uiteraard aan mee. In de gemeentearchieven hebben deze telactiviteiten evenwel weinig sporen nagelaten, want de oorspronkelijke telfiches werden doorgaans slecht bewaard. De centralisatie van de statistiek belet niet dat de gemeente op eigen initiatief tellingen of enquêtes kan houden.

Ten einde de nationale nijverheid en de verspreiding van nieuwe technieken te bevorderen, werden er sedert het begin van de negentiende eeuw regelmatig tentoonstellingen georganiseerd. Sommige van deze tentoonstellingen dienden zich expliciet aan als industrietentoonstelling. Andere waren internationale of

wereldtentoonstellingen, maar ook in deze gevallen waren handel, industrie en nieuwe technieken prominent aanwezig. Belgische steden waren regelmatig het toneel van dergelijke manifestaties en in sommige gevallen hebben zij sporen in de stadsarchieven nagelaten, vooral via de tentoonstellingscatalogi, het iconografisch materiaal en de dossiers aangaande de voorbereiding.

In de gemeentearchieven kunnen verder documenten worden aangetroffen die alle mogelijke aspecten van het sociaaleconomische leven van de gemeente aanbelangen en die deels ook uitlopers hebben in de bestanden aangaande openbare werken, financiën, milieu en politiek. Ze kunnen betrekking hebben op het organiseren van handelsbeurzen, het houden van landbouwwedstrijden en -tentoonstellingen, het aantrekken en het steunen van ondernemingen zowel in de industrie als in de landbouw, het creëren van markten, stapelplaatsen en slachthuizen, enz. De omzet van de stedelijke slachthuizen geeft een idee van de vleesconsumptie, terwijl prijsindices kunnen worden opgesteld op basis van de marktprijzen (bijvoorbeeld van granen, brood, aardappelen, boter, vlees) die door de politie werden genoteerd. Dergelijke gegevens werden voor verschillende steden verwerkt en gepubliceerd in:

VERLINDEN (C.) e.a. *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XIVe-XIXe eeuw)*. Brugge, 1959-1973.

Ook de handelswetgeving leidde in sommige gevallen tot archiefvorming, wat informatie oplevert over de lokale KMO's en de distributiesector. De wet van 28 februari 1958 introduceerde een ambachtsregister dat de ambachtslieden (zij die arbeid leverden en geen goederen) van de gemeente diende te registreren. De nieuwe wet op het ambachtsregister van 18 maart 1965 vertrouwde het houden van dit register voortaan toe aan de rechtbank van koophandel. Ingevolge de wet van 15 december 1958 kan de Koning op vraag van een beroepsfederatie eisen stellen aan wie als zelfstandige in een bepaalde beroepstak actief wil zijn. Wie dit beroep reeds uitoefende, kon aan de gemeente een activiteitsattest aanvragen. Lijsten van afgeleverde attesten kunnen worden teruggevonden. Wie handelszaken van een bepaalde omvang wil exploiteren, moet sedert de wet van 29 juni 1975 bij de gemeente een dossier indienen om een exploitatievergunning aan te vragen. Bronnenreeksen met betrekking tot deze sectoren komen ook aan bod in:

D'HONDT (J.). Handel en nijverheid, verkeer en landbouw, in MARECHAL (G.), ed. *Bewaring en vernietiging van gemeentearchieven. Richtlijn en advies. Deel III, op. cit.*, p. 80-96.

In een aantal gevallen liet de gemeente zich direct of indirect in met het uitbaten van bepaalde bedrijvigheden. De gemeente kon dergelijke exploitatie in concessie geven aan privé-maatschappijen. De heffingen op de winsten van de concessiehouders, die doorgaans over een monopolie beschikten voor de diensten die zij leverden, kwamen in de gemeentekas terecht. Dit systeem werd onder meer benut voor de exploitatie van de distributie van water, gas en elektriciteit en het personenvervoer. In de gemeentearchieven treft men bijvoorbeeld de lastenboeken aan die aan de concessiehouders werden opgelegd evenals de dossiers die de gegadigden via een openbare aanbesteding indienden. Ook conflicten met de

gemeentelijke overheid, het faillissement van de concessiehouder en een eventuele overname door de gemeente kunnen er in aan bod komen.

De gemeente kon ook zelf bepaalde diensten uitbaten via een zogenaamde feitelijke regie. Dat geschiedde bijvoorbeeld in de sectoren gas, water, elektriciteit, openbaar vervoer en in het exploiteren van havens en schouwburgen. Het ging hier om een directe gemeentelijke uitbating waarvan de opbrengsten in de gemeentekas terecht kwamen en waarvan het archief vele overeenkomsten vertoont met dat van een bedrijf. De omvorming van gemeentendiensten van commerciële en industriële aard tot gemeentebedrijven of regies in rechte werd mogelijk door het KB nr. 24 van 26 juli 1939. De bepalingen werden opgenomen in de gemeentewet. Gemeentebedrijven dienen buiten de algemene diensten van de gemeente te worden beheerd en wel volgens “industriële en commerciële methoden”. Water-, gas- en elektriciteitsverdeling, slachthuizen, vismijnen, havenactiviteiten kunnen via deze bedrijfsvorm worden geëxploiteerd. Als dit het geval is, kunnen de documenten die door deze bedrijven worden geproduceerd in het gemeentearchief worden aangetroffen: boekhouding, briefwisseling, ontwerpen, aanbestedingen, tarieven, reglementen, enz.

De bronnen betreffende de gemeentebedrijven worden behandeld bij:

VANDERMAESEN (M.). Gemeentebedrijven, in MARECHAL (G.), ed. *Bewaring en vernietiging van gemeentearchieven. Richtlijn en advies. Deel III, op. cit.*, p. 152-159.

Inmiddels kunnen gemeenten sedert de wet van 28 maart 1995 ook autonome gemeentebedrijven met rechtspersoonlijkheid oprichten. De klassieke gemeentebedrijven hadden geen rechtspersoonlijkheid. In het Vlaamse gemeentedecreet, de Waalse CDLD en de gemeentewet van het BHG komen de autonome gemeentebedrijven aan bod.

Sedert de wet van 1 maart 1922, vervolgens de wet van 22 december 1986, kunnen gemeenten zich verenigen in intercommunales om bepaalde zaken van gemeentelijk belang te regelen. Voor deze wet werd afgekondigd, bestonden er reeds verschillende intercommunales, maar deze waren het resultaat van specifieke toelatingen voor bepaalde sectoren of voor welbepaalde maatschappijen. De wet van 1922 kende aan de intercommunales rechtspersoonlijkheid toe en zij dienden te worden opgericht volgens een met de handelswetten overeenkomende rechtsvorm, bij voorkeur een coöperatieve of naamloze vennootschap (zie hoofdstuk over de ondernemingen). Sedert de wet van 1986 kunnen intercommunales ook verenigingen zonder winstoogmerk zijn (zie hoofdstuk over de organisaties van werkgevers), ten minste als zij geen bron van inkomsten vormen. Intercommunales zijn vooral aanwezig in de sector van de energie (gas en elektriciteit), in de sector van de kabeltelevisie, de watervoorziening, de streekontwikkeling, het huisvuil, de waterzuivering en de medisch-sociale instellingen. Als gevolg van de grondwetsherziening van 1993 zijn de gewesten bevoegd om de organieke regels te bepalen van dergelijke samenwerkingsverbanden. In het Vlaamse gewest geschiedde dit met het decreet van 6 juli 2001, in het Waalse gewest met het decreet van 5 december 1996 (herzien door het decreet van 19 juli 2006) en in het BHG met de ordonnantie van 19 juli 2001 inzake het administratief toezicht op de intercommunales.

Het archief van een intercommunale behoort in feite niet tot het gemeentearchief als dusdanig. Wel zal men er tal van documenten terugvinden, afkomstig van de intercommunales of aangaande de relatie tussen intercommunale en gemeente.

1.4.18. *Bronnen betreffende de openbare gezondheid en het milieu*

De decreten van 14 december 1789 en van 16-24 augustus 1790 stellen de gemeentebesturen verantwoordelijk voor de netheid en gezondheid in de gemeente en het voorkomen en bestrijden van besmettelijke ziekten. Met het oog daarop kan de gemeenteraad tal van verordeningen uitvaardigen, die ten dele ook kunnen teruggevonden worden in de bouwreglementeringen. Soms gingen gemeentelijke reglementen de nationale regelgeving vooraf en werden de eerste opgeheven als de laatste in voege kwamen.

Verordeningen die de openbare gezondheid raken, kunnen onder meer betrekking hebben op huisvuil, afvalwater en beerputten; de beschikbaarheid van drinkbaar water en toiletten; openbare was- en badplaatsen; het onbewoonbaar verklaren van huizen; de aanleg van begraafplaatsen; het toezicht op de verkoop van vlees, melk en andere eetwaren (zie bijvoorbeeld de uitvoering van de wet van 4 augustus 1890 betreffende de vervalsing van eetwaren); ontsmettingen; de organisatie van de medische schoolinspectie (wettelijk geregeld met het KB van 25 maart 1921), enz.

De gemeente werd ook ingeschakeld in de strijd tegen besmettelijke ziekten. Het KB van 18 april 1818 bijvoorbeeld introduceerde een verplichte kosteloze koepokvaccinatie voor wie gesteund werd door de openbare weldadigheid. Een algemene verplichting kwam er pas met het besluit van de regent van 6 februari 1946 (men stopte met deze vaccinatie in 1976). Met het KB van 30 juli 1893 werd een begin gemaakt met de algemene verplichting bij de burgemeester aangifte te doen van bepaalde besmettelijke ziekten. De wet van 30 december 1882 en het KB van 20 september 1883 vervingen de lokale reglementeringen inzake de bestrijding van besmettelijke ziekten bij huisdieren. De bronnen die in het kader van dit beleid werden geproduceerd, zijn onder meer: verordeningen; statistieken; registers met aangiften van besmettelijke ziekten van mens of dier; verslagen van de sanitaire inspectie van bijvoorbeeld scholen, zwembaden en verkrutte huizen; verslagen van chemische analyses, enz.

Aangemoedigd door de nationale overheid werden er in sommige gemeenten adviserende commissies opgericht: de Plaatselijke commissies van geneeskundig toezicht (KB van 31 mei 1818) en de Plaatselijke comités van openbare gezondheid (KB van 12 december 1848) die verenigd werden in de Plaatselijke geneeskundige commissies (KB van 31 mei 1880). Deze lokale commissies moesten over de volksgezondheid verslag uitbrengen aan hun provinciale tegenhanger. Zij mochten ook plaatselijke reglementen opstellen en speelden een rol in de strijd tegen besmettelijke ziekten. De adviezen, verslagen en correspondentie van deze instanties geven een idee van de toestanden die ze aantroffen en de oorzaken en remedies die ze aanwezen. Het KB van 28 februari 1895 schafte deze lokale adviesorganen af.

Hun taak werd min of meer overgenomen door gemeentelijke gezondheidsdiensten, die eveneens rapporteerden, adviezen afleverden (bijvoorbeeld inzake het onbewoonbaar verklaren van huizen), inspecties verrichtten, de preventieve geneeskunde bevorderden (bijvoorbeeld via vaccinatie en medische schoolinspectie), gegevens inzake doodsoorzaken registreerden (zie hoger) en die in het kader van hun werkzaamheden soms heel wat statistisch materiaal verzamelden.

Met betrekking tot de vestiging van gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen werd de basis van de regelgeving gelegd door het decreet van 15 oktober 1810 *relatif aux manufactures qui répandent une odeur insalubre et incommode*. Dit decreet voorzag dat een hele reeks van bedrijvigheden slechts kon plaatsvinden indien de overheid een voorafgaande toelating had verleend. Industriële activiteiten werden in drie klassen opgedeeld, afhankelijk van de veronderstelde hinder die zij bij de omwonenden zouden teweeg brengen. De toelating voor de oprichting werd respectievelijk door de Raad van state, de *préfet* of *sous-préfet* gegeven. Voor de bedrijven van klasse 1 en 2 werd toen het onderzoek *de commodo et incommodo* ingevoerd: een openbaar onderzoek dat de gemeentelijke overheid diende uit te voeren en waarbij omwonenden bezwaren konden kenbaar maken.

Het KB van 31 januari 1824 handhaafde de indeling van industriële bedrijven in drie klassen, doch het de *commodo et incommodo* onderzoek diende voortaan ook voor de bedrijven van klasse 3 te worden uitgevoerd. De toelating moest respectievelijk aangevraagd worden bij de regering, de provinciale en de gemeentelijke overheid. Het KB van 12 november 1849 stipuleerde welke elementen de aanvraag diende te bevatten. Het doel van de exploitatie diende te worden gepreciseerd evenals de gebruikte procédés en de omvang van de verwachte productie. Een plan van de inplanting van het bedrijf en van de binneninrichting diende de vraag te vergezellen. Van de vraag en de bezwaren die er tegen in werden gebracht, werd een proces-verbaal opgesteld.

Vanaf het KB van 29 januari 1863 onderscheidde men nog slechts twee bedrijfsklassen waarvoor men respectievelijk bij provinciale en gemeentelijke instanties om een toelating moest verzoeken. Het KB bevestigde dat een aanvraag de overheid moest inlichten over het karakter van de geplande onderneming, de gebruikte procédés en machines en de verwachte hoeveelheid te produceren en te stockeren goederen. Voor de bedrijven van beide klassen was een plan van inrichting vereist (inclusief de lokalisatie van machines, opslagplaatsen, enz.). Bedrijven van klasse 1 dienden daar een plan van inplanting van het bedrijf in de onmiddellijke omgeving aan toe te voegen.

Vanaf de KB 's van 27 december 1886 en 31 mei 1887 was het voor bepaalde bedrijven van beide klassen noodzakelijk het aantal tewerkgestelde arbeiders op te geven evenals de maatregelen die voor hun veiligheid waren genomen. De wet van 5 mei 1888 had de bedoeling deze voorschriften via het opzetten van een inspectiedienst op hun naleving te laten controleren. Vanaf het KB van 15 mei 1923 werden deze bijkomende inlichtingen voortaan opgelegd aan alle bedrijven die een vergunning nodig hadden. Het algemeen reglement op de arbeidsbescherming, goedgekeurd bij besluit van de regent op 11 februari 1946, bevestigde deze procedure.

Tot de uitvoering van de staats hervorming in de jaren 1980 vertoonde de regelgeving inzake de uitbating van gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen een grote continuïteit: het KB van 1863 en de bepalingen die daar in 1886/87 aan werden toegevoegd, bepaalden gedurende zowat een eeuw hoe deze dossiers er uit kwamen te zien. In principe bevatten de gemeentelijke archieven de rijkste verzameling documenten: gedurende het grootste deel van de hier beschouwde periode had de lokale overheid immers een beslissende bevoegdheid voor de inrichtingen van de tweede en een adviserende bevoegdheid voor die van de eerste klasse. Het provinciale archief bevat de dossiers van de ondernemingen van de eerste klasse en die uit de tweede klasse waarvoor bij de bestendige deputatie tegen een gemeentelijke beslissing beroep werd aangetekend. Stoommachines waren eveneens aan bovenstaande regels onderworpen. Daarnaast bestond er evenwel een specifieke wetgeving ten aanzien van stoommachines en stoomketels. Aangezien tot het KB van 28 mei 1884 vooral de provinciale instanties op dat vlak een rol speelden, worden ze behandeld in het hoofdstuk betreffende de provincies.

De dossiers die in het kader van bovengemelde procedures werden opgesteld, kunnen interessant zijn vanwege de bijbehorende plans die een idee geven van de manier waarop industriële en andere hinderlijke bedrijvigheden ruimtelijk werden georganiseerd en dit zowel binnen als buiten de fabrieksmuren. Ook over fabricageprocédés, gebruikte grondstoffen en machinepark verneemt men een en ander. De opvattingen van de overheid en van de omwonenden ten aanzien van veiligheid en hinder komen eveneens tot uiting, niet enkel via de geopperde bezwaren of vereiste verbeteringen, maar ook via de goedgekeurde aanvragen. Voor de inhoud van dergelijke dossiers en het gebruik dat de historicus er kan van maken, zie:

MESTDAGH (J.). De hinderwetvergunningen: een multidisciplinaire bron, ook voor bedrijfshistorici? in DERWAELE (J.), ed. *Leveranciers en klanten. Valorisation van het archiefaanbod voor bedrijfshistorisch onderzoek*. Brussel, 2006, p. 33-53.

BRACKE (N.). *Bronnen voor de industriële geschiedenis, op. cit.*, p. 242-252.

Ingevolge de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming der instellingen, gewijzigd door de wet van 8 augustus 1988, werd de bevoegdheid inzake gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen aan de gewesten toegewezen, met uitzondering van die aspecten die verband houden met de arbeidsbescherming in het bedrijf.

Bronnenreeksen in verband met deze onderwerpen komen aan bod in:

GADEYNE (G.), VANDEWALLE (A.). Openbare gezondheid en milieubeheer, in MARECHAL (G.), ed. *Bewaring en vernietiging van gemeentearchieven. Richtlijn en advies. Deel II, op. cit.*, p. 45- 59.

1.4.19. *Bronnen betreffende sociale toestanden en sociale politiek*

Een aanzienlijk deel van de activiteiten die de gemeente op sociaal vlak ontplooipte, kaderde in haar bevoegdende functie ten aanzien van de gemeentelijke burelen van weldadigheid en godshuizen en hun opvolgers, de commissies van openbare onderstand (COO) en de openbare centra voor maatschappelijk

welzijn (OCMW). De wetten van het jaar v die de bijstand aan de armen organiseerden, belastten de gemeenten met de oprichting van burelen van weldadigheid en, waar nodig, burgerlijke godshuizen. De gemeentelijke overheid benoemde hun beheerders en keurde hun rekeningen goed. Tijdens het Empire werd dit toezicht aan de gemeenten onttrokken en toevertrouwd aan de minister van Binnenlandse zaken en de *sous-préfet*. De gemeenten kregen dit toezicht terug in de periode van het Verenigd Koninkrijk en zagen dit bevestigd in de gemeentewet van 1836.

De gemeenteraad benoemde de leden van de burelen van weldadigheid en de commissies van burgerlijke godshuizen. Hun begrotingen, rekeningen en benoemingen van medisch personeel moesten worden goedgekeurd door de gemeenteraad en het college van burgemeester en schepenen zag toe op de werking. De wet van 30 april 1848 stelde dat de gemeenteraad besliste over de oprichting of afschaffing van de plaatselijke berg van barmhartigheid. Ook deze instelling kwam onder het toezicht van gemeenteraad en college te staan.

Bij de vervanging van de burelen van weldadigheid en burgerlijke godshuizen door Commissies van Openbare Onderstand (COO) (wet van 10 maart 1925) en de vervanging van deze laatste door de Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn (OCMW) (wet van 8 juli 1976) werden deze relaties van toezicht en voorgedij bevestigd. De instellingen staan onder het toezicht en de controle van het college. Begrotingen en rekeningen dienen door de gemeenteraad te worden goedgekeurd. Voor tal van aangelegenheden moeten gemeenteraad of college advies geven. In de periode dat de COO in functie was, bestond er een comité van verzoening, waar een afgevaardigde van het college en afgevaardigden van de COO beslisten over het beroep dat een cliënt tegen een beslissing aantekende. Sedert het bestaan van het OCMW fungeert een overlegcomité, bestaande uit delegaties van gemeenteraad en OCMW, waarin zowat alle aangelegenheden worden besproken die van aard zijn een weerslag te hebben op de gemeentelijke financiën. Artikel 111 van de wet op het OCMW bepaalt dat aan het college van burgemeester en schepenen van elke beslissing van de raad voor maatschappelijk welzijn (vanaf de wet van 5 augustus 1992: het openbaar centrum voor maatschappelijk welzijn) een afschrift wordt gezonden. Beslissingen die het gemeentelijke belang en vooral de gemeentelijke financiën schaden, kunnen door het college geschorst worden. Deze regel heeft geen betrekking op de beslissingen inzake individuele dienstverlening. Om de wetgeving inzake het OCMW in overeenstemming te brengen met de regionalisering van de gemeentewet, hervormde het Waalse gewest met zijn decreet van 8 december 2005 de organieke wet op het OCMW uit 1976. De boven vermelde uitoefening van het toezicht op de OCMW's onderging echter geen wijzigingen.

Als resultaat van dit toezicht treffen we in de gemeentearchieven tal van documenten aan die de bevoogde instellingen aan de gemeentelijke instanties voor advies of goedkeuring overmaakten evenals de notulen van het overlegcomité, de instructies van hogehand die door de gemeente dienden te worden geïmplementeerd en de antwoorden (vaak vergezeld van statistieken) op de vragen die provinciale of nationale overheden stelden. Hoe omvangrijk deze documentatie is, hangt doorgaans samen met de grootte van de gemeente en het aantal en de diversiteit van de instellingen die de burgerlijke godshuizen en hun opvolgers onder hun hoede hadden.

Het stond de gemeenten daarnaast vrij ook eigen initiatieven te ontplooiën. De bronnen die men onder de noemer sociale politiek in de gemeentearchieven aantreft, kunnen dan ook zeer divers zijn. Zij hebben vaak betrekking op initiatieven die werden genomen naar aanleiding van bepaalde noodsituaties zoals hongersnood, barre kou, misoogsten, economische crisis, werkloosheid, overstromingen, de toestroom van “vreemde” armen, enz. Zij kunnen variëren van het uitdelen van goederen in geld en natura, het organiseren van bepaalde vormen van al dan niet verplichte tewerkstelling, de verkoop van goedkope levensmiddelen, het ter beschikking stellen van schuiloorden, het opzetten van projecten voor de emigratie van armlastigen of het onderbrengen ervan in landbouwkolonies tot en met het *manu militari* verwijderen van ongewenste armlastigen.

Naast deze initiatieven van doorgaans korte duur waren er desgevallend omvattender projecten, waarin de gemeente participeerde of waarvoor zij subsidies uittrok. Dat was bijvoorbeeld het geval voor het optrekken van arbeiderswoningen en de participatie in de lokale bouw- en kredietmaatschappijen voor arbeiderswoningen, die sedert de wet van 9 augustus 1889 konden worden opgericht. Idem wat de lokale woningbouwmaatschappijen betreft, opgericht als gevolg van de wet van 11 oktober 1919. De dossiers (samen met de ontwerpen en plans) die terzake werden aangelegd, zijn illustratief voor de opvattingen die men ten aanzien van arbeidershuisvesting huldigde. De archieven van de patronagecomités voor arbeidershuisvesting, die ingevolge de wet van 1889 ontstonden en die de arbeidershuisvesting moesten onderzoeken en bevorderen (onder meer via enquêtes en netheidwedstrijden), bevinden zich eveneens vaak in de gemeentearchieven. Sedert de regionalisering van het huisvestingsbeleid ingevolge de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming van de instellingen en de bijzondere wet van 12 januari 1989 opereren de gemeenten respectievelijk in het kader van een Vlaamse, Brusselse of Waalse wooncode.

Vanaf het einde van de negentiende eeuw keerde een stijgend aantal gemeenten subsidies uit aan wie zich tegen werkloosheid verzekerde. Dit geschiedde veelal via gemeentelijke en vooral intergemeentelijke werkloosheidsfondsen. Na de Eerste Wereldoorlog fungeerden deze fondsen als intermediair voor het verdelen van de subsidies van het Nationaal Crisisfonds onder de werkloosheidskassen en heel wat gemeenten vulden de uitgekeerde vergoedingen aan. Een KB van 31 mei 1933 maakte komaf met deze gedifferentieerde lokale supplementen. Voor de Eerste Wereldoorlog werden door een aantal gemeenten (of met hun subsidies) arbeidsbeurzen opgericht, die geacht werden een arbeidsbemiddelende functie uit te oefenen. Deze diensten leidden een allesbehalve bloeiend bestaan tot zij door een KB van 27 juli 1934 werden ingeschakeld in plaatselijke Diensten voor Arbeidsbemiddeling en Werkloosheid, die ondergeschikt waren aan de nationale overheid. Aangaande arbeidsbeurzen en werkloosheidsfondsen kunnen statuten, reglementen en werkingsverslagen worden teruggevonden.

In de gemeentearchieven kan ook heel wat correspondentie worden aangetroffen betreffende het zogenaamde onderstandsdomicilie. Doorgaans gaat het om briefwisseling tussen gemeenten onderling die proberen uit te maken welke gemeente voor de onderhoudskosten van welbepaalde behoeftigen moet instaan, een problematiek die van 1818 tot 1965 een rol van betekenis zou spelen (zie lager bij het OCMW). Dit materiaal is illustratief voor de opvattingen die gemeenten

huldigden ten aanzien van armlastigen en hun mobiliteit en ten aanzien van de financiering van de armenzorg. Als de individuele dossiers werden bewaard, krijgt men ook zicht op het migratieparcours dat de betrokkenen aflegden.

Tot slot kan worden vermeld dat ingevolge artikel 92 van de gemeentewet, het college van burgemeester en schepenen in “fabriekssteden” een spaarkas moest oprichten waarover jaarlijks verslag diende te worden uitgebracht. De activiteit van deze spaarkassen bleef vrij marginaal en dat kan ook gezegd worden van de sporen die ze in de gemeentearchieven nalieten. Merkwaardig genoeg sprak de NGW in artikel 124 nog altijd van een spaarkas in “fabriekssteden”. In de Vlaamse en Brusselse gemeentewet werd dit artikel geschrapt, maar het bleef behouden in de CDLD.

Bronnenreeksen betreffende de sociale politiek van de gemeente en haar bevoogdende functie ten aanzien van de lokale openbare instellingen op dat terrein, komen aan bod bij:

DE NIJN (H.). Sociale zaken, in MARECHAL (G.), ed. *Bewaring en vernietiging van gemeentearchieven. Richtlijn en advies. Deel III, op. cit.*, p. 97-117.

VANNIEUWENHUYSE (J.). Gemeentelijke voogdij over en administratief toezicht op de openbare welzijnsinstellingen, in MARECHAL (G.), ed. *Bewaring en vernietiging van gemeentearchieven. Richtlijn en advies. Deel III, op. cit.*, p. 118-127.

1.4.20. *Bronnen betreffende de kerkfabrieken en de instellingen belast met het beheer van de temporaliën van de erkende eredienst*

Het keizerlijke decreet van 1809 legde aan de gemeenten bepaalde verplichtingen ten aanzien van de eredienst op. Deze werden door de gemeentewet overgenomen. Artikel 131 van de gemeentewet (artikel 255 NGW) stelt dat de gemeenten moeten bijpassen als blijkt dat de inkomsten van de kerkfabriek ontoereikend zijn. Dezelfde artikelen voorzien ook dat de gemeente de huisvestingskosten voor de bedienaren van de eredienst op zich neemt. De regionalisering van de gemeentewet wijzigde daar niets aan. Inzake de bevoogding van de kerkfabrieken is ook de wet van 4 maart 1870 in verband met het financieel en boekhoudkundig beheer van belang.

De meeste bronnen aangaande de eredienst die men in de gemeentearchieven kan aantreffen, spruiten voort uit de voogdij die de gemeente ten aanzien van de kerkbesturen (zie lager) uitoefent. Ingevolge het concordaat van 1801 werd het beheer van de tijdelijke belangen van de rooms-katholieke eredienst onder het toezicht geplaatst van de burgerlijke overheid.

Voor er sprake was van de regionalisering van de regelgeving inzake kerkfabrieken, diende de gemeenteraad de begrotingen en de rekeningen van de kerkraad van advies te voorzien, alvorens deze werden goedgekeurd door de bestendige deputatie. Het advies van de gemeenteraad was noodzakelijk voor het aanvaarden van schenkingen en legaten en het aangaan van leningen. Voor een aantal andere aangelegenheden werd omwille van de administratieve praktijk advies gevraagd, hoewel dit wettelijk niet verplicht was: bijvoorbeeld bij het verwerven en verkopen van onroerend goed en bij verhuring. De regeling die gold voor de katholieke eredienst was grotendeels ook van toepassing voor de protestantse, de anglicaanse en de joodse eredienst aangezien deze ook op gemeentelijke

basis zijn ingericht. De islamitische en de orthodoxe eredienst zijn op provinciale basis georganiseerd en daarvoor wordt het administratief toezicht uitgeoefend volgens de regels die gelden voor de handelingen van de provincieoverheden.

Met ingang van 1 januari 2002 werden de gewesten bevoegd voor de kerkfabrieken en de instellingen die belast zijn met het beheer van de temporalien van de eredienst. De geregionaliseerde regelgeving die aldus tot stand kwam (zie lager) veranderde niets ten gronde, maar bracht toch een aantal wijzigingen met zich. In het Vlaamse gewest kreeg de gemeente een grotere verantwoordelijkheid want zij moet voortaan de meerjarenplannen en budgetten van de kerkfabriek goedkeuren. Voor de rekeningen moet zij adviseren. Het college van burgemeester en schepenen kan de uitvoering schorsen van een besluit waarbij de kerkraad het gemeentelijke belang en, inzonderheid, de financiële belangen van de gemeente schaadt. Een geïnstitutionaliseerd overleg tussen gemeente- en kerkbestuur is voorzien. Voortaan moet ook een afschrift van de notulen van de vergaderingen van de kerkraad aan de gemeenteoverheid worden verstuurd. Voor de protestantse, de anglicaanse en de joodse eredienst is de regelgeving quasi identiek. In het Brusselse en Waalse gewest werd de bestaande regelgeving nog niet ten gronde gewijzigd (zie lager), maar in het Brussels gewest werd de rol van de bestendige deputatie overgenomen door de Brusselse Hoofdstedelijke regering. In de Duitstalige gemeenschap, die met ingang van 1 januari 2005 bevoegd werd voor de organisatie van de kerkfabrieken (zie lager), moet de gemeenteraad de begrotingen en rekeningen van de kerkfabriek goedkeuren. In het geval van de protestantse, anglicaanse en joodse eredienst moet dat gebeuren door de regering van de Duitstalige gemeenschap.

In de gemeentearchieven treft men in principe de bescheiden aan die voor advies aan de gemeenteraad dienden voorgelegd. Daarnaast kunnen ook andere stukken worden teruggevonden, bijvoorbeeld betreffende processies, het kunstpatrimonium, personalia van de bedienaars, enz.

Deze bronnen en de wetgeving die ze genereerde, komt aan bod bij:

STROOBANTS (A.). Gemeentelijke voogdij over en administratief toezicht op kerkbestuur en eredienst, in MARECHAL (G.), ed. *Bewaring en vernietiging van gemeentearchieven. Richtlijn en advies. Deel III, op. cit.*, p. 128-140.

1.4.21. *Bronnen betreffende het onderwijs*

Een uitvoerige behandeling van de bronnen aangaande het gemeentelijk onderwijs en de relaties van de gemeente met het niet-gemeentelijk onderwijs (na 1830) treft men aan bij:

GADEYNE (G.). Onderwijs, in MARECHAL (G.), ed. *Bewaring en vernietiging van gemeentearchieven. Richtlijn en advies. Deel III, op. cit.*, p. 44-79.

Ook voor de wettelijke basis van het ontstaan van de behandelde bronnenreeksen kan naar deze bijdrage verwezen worden, zodat we hier niet dienen in te gaan op de implicaties van de wisselende en gecompliceerde wetgeving inzake de verschillende onderwijsvormen. De auteur bespreekt zowel de bronnen die voortvloeien uit de organisatie als uit de betoelaging van onderwijs. Uit de behandelde materie blijkt hoe omvattend het gemeentelijk initiatief inzake onderwijs kon

zijn: zowel het voorschools onderwijs, het lager onderwijs, de adultenscholen, de lagere hoofdscholen, het technisch onderwijs (waaronder de werkscholen, de leerwerkhuizen en andere instellingen van technisch onderwijs), het onderwijs in de beeldende kunst, het onderwijs in muziek, woord- en danskunst en het middelbaar onderwijs komen aan bod.

Bij de bronnenreeksen kan melding worden gemaakt van de stukken aangaande de oprichting of sluiting van scholen; reglementen, leerplannen, jaarlijkse verslagen en statistieken; documenten aangaande de werking van de gemeentelijke inspectiediensten en de betrekkingen met de rijks- en de confessionele inspectie, stukken betreffende het medisch schooltoezicht, gebouwen, didactisch materiaal, uitrusting, financiën, patrimonium, subsidies; documenten die betrekking hebben op de uitvoering van de leerplicht, het verkrijgen van kosteloos onderwijs en kosteloze schoolbehoeften; stukken aangaande studiebeurzen, schoolsparen, schoolkolonies en uitstappen, enz.

1.4.22. Bronnen betreffende culturele aangelegenheden

Onder deze noemer kunnen een hele waaier aan gemeentelijke initiatieven worden gerangschikt. De bronnen die uit deze activiteiten voortvloeiden, hebben mogelijk uitlopers in de bestanden aangaande de openbare werken en het gemeentelijk patrimonium, bijvoorbeeld wat aanleg en onderhoud betreft van culturele infrastructuur zoals bibliotheken, musea, schouwburgen, culturele centra, sportinfrastructuur, speelpleinen, enz. Ook in de bestanden aangaande het onderwijs kan mogelijk materiaal teruggevonden worden dat betrekking heeft op buitenschoolse activiteiten en op de sector van de volksopvoeding.

De gemeente kon op een wisselende manier betrokken zijn bij culturele initiatieven. Zo konden gemeenten sedert de wet van 17 oktober 1921 een gemeentelijke openbare bibliotheek oprichten of een vrije bibliotheek aannemen. Vanaf de jaren 1970 beschikte menige gemeente over een gemeentelijke cultuurdienst, die desgevallend werd opgesplitst in of vervolledigd met diensten die zich specifiek inlieten met sport, jeugdbeleid, toerisme en feestelijkheden. Het ging hier om onderdelen van de administratie waarvoor geen specifiek wettelijk kader bestond. De gemeentelijke overheid kon bepaalde manifestaties (tentoonstellingen, concerten, sportwedstrijden, stoeten, enz.) zelf organiseren of zij kon er zich toe beperken haar infrastructuur ter beschikking te stellen en/of subsidies uit te keren. Aan een hele waaier van verenigingen kon steun worden verleend.

Het decreet van 19 juni 1978 regelde het openbaar bibliotheekwerk in Vlaanderen. Het KB van 13 mei 1965, later gewijzigd door het KB van 22 februari 1974 en het decreet van 20 maart 1991, voorzag een betoelaging voor bouwwerken aan gemeentelijke en provinciale openbare bibliotheken, culturele centra en musea. Het decreet van 16 juli 1973, vervangen door het decreet van 24 juli 1991, zorgde voor de betoelaging van personeel in erkende culturele centra. Het decreet van 12 december 1974 betreffende de gemeentelijke raden voor cultuur en culturele vrijetijdsbesteding institutionaliseerde de gemeentelijke culturele raden: dit waren samenwerkings- en adviesorganen van verenigingen, diensten en instellingen voor sociaal-cultureel werk. Het decreet op de culturele raden van 24 juli 1991, gewijzigd bij decreet van 27 januari 1993, stelde dat elke gemeente minstens een raad

voor cultuurbeleid moest oprichten en erkennen. Het stond de gemeente daarbij vrij aparte raden te creëren voor cultuur, sport en jeugd. In de gemeentearchieven kan men documenten aantreffen betreffende de erkenning, werking en betoelaging van deze instellingen.

Bronnen aangaande deze materie komen, in hoofdzaak wat de periode na 1970 betreft, aan bod bij:

VANNIEUWENHUYSE (J.). Cultuur, toerisme, jeugd, sport en recreatie, in MARECHAL (G.), ed. *Bewaring en vernietiging van gemeentearchieven. Richtlijn en advies. Deel II, op. cit.*, p. 80- 89.

In de Vlaamse gemeenschap gaven vervolgens drie decreten vorm aan het lokale beleid inzake cultuur (decreet van 13 juli 2001), jeugdwerk (decreet van 14 februari 2003) en sport (decreet van 9 maart 2007). Gemeenten die willen genieten van de ondersteuning die de Vlaamse overheid voorziet in het kader van het lokale cultuurbeleid, moeten over een openbare bibliotheek en een adviesraad voor cultuurbeleid, met name een cultuurraad, beschikken. Verder is er steun voorzien voor gemeenten die een cultuurbeleidscoördinator aanstellen, een cultuurbeleidsplan opstellen en een cultuurcentrum of gemeenschapscentrum oprichten. Met het decreet van 9 juni 1993 werd gebroken met de regel dat de Vlaamse overheid het lokale jeugdwerk rechtstreeks subsidieerde. Voortaan werden de middelen ter beschikking gesteld van de gemeenten, die daartoe een jeugdwerkbeleidsplan moeten redigeren. Het decreet van 14 februari 2003 voegde de decreten inzake gemeentelijk en provinciaal jeugdwerkbeleid (decreet van 17 december 1997) samen. Het decreet lokaal sportbeleid voorziet ondersteuning voor gemeenten en provincies die een “sport voor allen” beleid voeren en die in dat kader onder meer een sportbeleidsplan opstellen. Het cultureel-erfgoeddecreet van 23 mei 2008 vormt de basis voor de ondersteuning van het lokale cultureel erfgoedbeleid, onder meer via het sluiten van erfgoedconvenanten met een gemeente (zie hoger).

In de Franse gemeenschap vormt het decreet van 28 februari 1978 de basis voor de subsidiëring van de lokale openbare bibliotheken. Het decreet van 28 juli 1992 organiseert de erkenning en de subsidiëring van culturele centra, terwijl het decreet van 17 juli 2002 de subsidiëring van gemeenten en provincies regelt inzake culturele infrastructuur. Het decreet van 25 februari 1999 regelt de subsidiëring van de sportinfrastructuur, het decreet van 27 februari 2003 de betoelaging van lokale sportcentra en het decreet van 20 juli 2000 de erkenning van jeugdcentra.

Volgende publicatie geeft een staaltje van de bronnen die men in verband met deze thema's kan aantreffen:

DELPLANCQ (T.), DRUGMAND (V.). *Sources pour servir à l'histoire de la culture, des fêtes, des loisirs et des sports*. La Louvière, 2002.

2. Het OCMW en zijn voorgangers

2.1. Bibliografie

RENSON (J.). *La réforme de la bienfaisance publique. Commentaire pratique de la loi organique de l'Assistance publique du 10 mars 1925*. Luik, 1935.

- GRELL (P.). *Organisation de l'assistance publique*. Brussel, 1976.
Betreft de geschiedenis van de COO's en hun voorgangers en gaat in op hun taken en organisatie.
- SENAEVE (P.). *De bestrijding van de armoede in België*. Leuven, 1977.
Betreft de organisatie van en de steunverlening door COO's en OCMW's.
- DICKSTEIN-BERNARD (C.). L'initiative communale en matière hospitalière entre 1795 et 1940, et plus particulièrement à Bruxelles et dans les faubourgs de la capitale, in *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België 1795-1940, op. cit.*, p. 375-404.
- VAN DEN EECKHOUT (P.). De openbare onderstand, in *De erfenis van de Franse revolutie 1794-1814*. Brussel, 1989, p. 148-153.
- VAN DAMME (D.). Onderstandswoonst, sedentarisering en stad-platteland tegenstellingen. Evolutie en betekenis van de wetgeving op de onderstandswoonst in België (einde achttiende tot einde negentiende eeuw), in *BTNG*, 1990, p. 483-534.
- PUT (J.), SIMOENS (D.). *OCMW in de kering. 20 jaar bestaansminimum en 1 jaar urgentieprogramma*. Gent, 1994.
Gaat in op de OCMW-wetgeving en de wet op het bestaansminimum.
- VRANKEN (J.) e.a. *20 jaar OCMW. Naar een actualisering van het maatschappijproject*. Leuven, 1998.
- VRANKEN (J.). Het OCMW: dertig jaren onderweg naar een recht op maatschappelijke dienstverlening, in VRANKEN (J.), ed. *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2005*. Leuven, 2005, p. 151-163.
- MAST (A.) e.a. *Overzicht van het Belgisch administratief recht, op. cit.*, p. 621-638.
- UYTTENDAELE (M.), UYTTENDAELE (N.), SAUTOIS (J.). *Regards sur la démocratie locale en Wallonie, op. cit.*, p. 127-182.

2.2. Historisch overzicht

Tijdens de Jacobijnse Convention werd het recht op onderstand, in de vorm van werk of steun, in de grondwet ingeschreven. De wet van 19 maart 1793 voorzag in de nationalisatie van de armenzorg en de verkoop van de hospitaalgoederen. De staatsgreep van het jaar II maakte komaf met deze door de centrale overheid geleide armenzorg en organiseerde deze terug op lokale basis. De wet van 10 vendémiaire jaar IV droeg het beheer van de weldadige instellingen op aan de gemeentebesturen. De regeling werd vrij snel vervangen door de wetten van 16 vendémiaire en 7 frimaire jaar V. De eerst vermelde wet bepaalde dat de gemeentebesturen een vijfkoppige commissie dienden aan te stellen die, onder hun toezicht, de burgerlijke godshuizen zou beheren. De wet was enkel van toepassing als er in de gemeente een dergelijke instelling aanwezig was. De godshuizen stonden in voor de opvang van armen in instellingen. De tweede wet van het jaar V bepaalde dat elke gemeente een vijfkoppig bureau van weldadigheid zou aanstellen om, eveneens onder het toezicht van de gemeentebesturen, de hulp aan huiszittende armen te organiseren.

Artikel 92 van de gemeentewet bevestigde dat de gemeenten een weldadigheidsbureau moesten oprichten en dat ze de onderhoudskosten voor hun zieke armen moesten dragen. In gemeenten met meer dan 2000 inwoners werd de oprichting bevolen van weldadigheidscomités die voor de distributie van hulp

aan huis dienden in te staan. De nationale regelgeving betreffende de organisatie van de lokale armenzorginstellingen bleef vrij beperkt. Wel waren er de bepalingen in de gemeentewet die het administratief toezicht van de gemeente op deze instellingen regelden (zie hoger bij de gemeente).

Daarnaast speelde de nationale wetgeving een rol in de regeling van financiële kwesties: wie moest de kosten voor het onderhoud van bepaalde categorieën armen op zich nemen? De opeenvolgende wetten op het onderstandsdomicilie van 24 vendémiaire jaar II, 28 november 1818, 18 februari 1845, 14 maart 1876 en 27 november 1891 regelden deze kwestie. Deze wetgeving was gebaseerd op het principe dat een verblijf van een bepaalde duur nodig was om in een gemeente onderstandsdomicilie te verwerven. Ontving men steun in een andere gemeente, dan bestond voor deze laatste sedert de wet van 1818 de mogelijkheid de kosten te recupereren. De wet van 1891 schafte deze mogelijkheid af, behalve voor bepaalde categorieën. Voortaan was de gemeente waar men verbleef verantwoordelijk voor deze kosten. Kwamen nog voor recuperatie in aanmerking: de financiële last voor armen opgenomen in een ziekenhuis en de steun aan wezen jonger dan 16 jaar en aan bejaarden ouder dan 70 jaar (voor het Gemeen Fonds: zie lager bij het hoofdstuk over de provincie). De wet van 1891 voorzag ook gratis medische bijstand aan armen, vooral dan aan vrouwen die pas bevallen waren. Niet de gemeente als dusdanig betaalde al deze kosten, maar wel de lokale armenzorginstellingen.

De wet van 10 maart 1925 verving de burelen van weldadigheid en de commissies van burgerlijke godshuizen door de Commissies van Openbare Onderstand (COO), die de bevoegdheden en het patrimonium van beide voorgangers in zich verenigden. In de wet werd ingeschreven dat de COO niet enkel de armoede diende te lenigen, maar deze ook moest voorkomen. Een intercommunale van COO's werd voorzien en dat was ook het geval met intercommunales van ziekenhuizen, die reeds tot de mogelijkheden behoorden sedert de wet van 6 augustus 1897. Sommige COO's bleven daarvoor een beroep doen op de wet op de intercommunales van 1 maart 1922. De leden van de gemeentelijke COO werden aangeduid door de gemeenteraad. Hun aantal was afhankelijk van het bevolkingscijfer. In hun schoot kozen zij een voorzitter en, vanaf een bepaald aantal leden, een vast bureau.

De wet van 2 april 1965 legde de basis voor de nieuwe regeling van het onderstandsdomicilie: het steunverlenende COO is het COO van de gemeente op wiens grondgebied de betrokkene die bijstand nodig heeft zich bevindt. De vele uitzonderingen maken de toepassing van deze regel evenwel beduidend complexer. Verschillende wetten introduceerden het recht op een bestaansminimum: het gewaarborgd inkomen voor bejaarden (wet van 1 april 1969), de gewaarborgde tegemoetkoming voor minder-validen (27 juni 1969), de gewaarborgde gezinsbijslag (20 juli 1971) en tenslotte de erkenning van het recht op een bestaansminimum (wet van 7 augustus 1974).

De wet van 8 juli 1976 verving de COO's door Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn (OCMW). Het recht op maatschappelijke dienstverlening werd in de wet ingeschreven en voortaan was het de bedoeling niet alleen armoede te lenigen, maar ook aan sociale, medische en psychologische hulpverlening te doen. De mogelijkheid van een intercommunaal OCMW werd behouden. De wet

van 1976 stelt dat het OCMW wordt bestuurd door een raad voor maatschappelijk welzijn, waarvan het aantal leden wordt bepaald door het bevolkingscijfer van de gemeente. De leden van de raad worden gekozen door de gemeenteraad. In de schoot van de raad wordt een voorzitter gekozen en desgevallend een vast bureau (verplicht sedert de wet van 5 augustus 1992). Tussen de gemeenteraad en het OCMW bestaat er overleg via een overlegcomité.

Ingevolge de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming van de instellingen werden de gemeenschappen bevoegd voor het beleid inzake maatschappelijk welzijn, met uitzondering van de regelgeving tot inrichting van de OCMW's. Door de bijzondere wet van 16 juli 1993 gingen ook belangrijke delen van de organieke OCMW-wetgeving ressorteren onder het bevoegdheidspakket van de gemeenschappen. Het Waalse gewest en de Franse gemeenschapscommissie voeren de bevoegdheden van de Franse gemeenschap uit inzake maatschappelijk welzijn, respectievelijk op het grondgebied van Wallonië en van het BHG. Andere aangelegenheden bleven federale materie: dat is onder meer het geval met de wet van 1974 inzake het bestaansminimum en de vaststelling van bepaalde basisrechten.

De Vlaamse gemeenschap wijzigde de organieke wet van 1976 betreffende het OCMW onder andere met de decreten van 17 december 1997 en 7 juli 2006. De Vlaamse regering stelde op 23 mei 2008 een ontwerp van decreet voor betreffende de organisatie van de centra voor maatschappelijk welzijn. De wet van 7 januari 2002 wijzigde de Franstalige benaming van het OCMW *Centre Public d'Aide Sociale* in *Centre Public d'Action Sociale*. Om de wetgeving inzake het OCMW in overeenstemming te brengen met de regionalisering van de gemeentewet, hervormde het Waalse gewest met zijn decreet van 8 december 2005 (gewijzigd door het decreet van 19 juli 2006) de organieke wet op het OCMW van 1976, die eerder al verschillende aanpassingen had ondergaan, onder meer via het decreet van 2 april 1998. In het Waalse gewest maakt de aanduiding van de voorzitter van het OCMW voortaan deel uit van het zogenaamde *pacte de majorité* (zie hoofdstuk over de gemeenten). In het BHG brachten onder meer de ordonnanties van 3 juni 2003 en 3 maart 2005 wijzigingen aan de wet van 1976 aan.

Voor het administratief toezicht door gemeente en provincie verwijzen we naar de desbetreffende hoofdstukken.

2.3. Archieven

Door de bijzondere wet van 16 juli 1993 gingen belangrijke delen van de organieke OCMW-wetgeving deel uitmaken van het bevoegdheidspakket van de gemeenschappen. Het Waalse gewest en de Franse gemeenschapscommissie voeren, zoals gezegd, de bevoegdheden van de Franse gemeenschap uit inzake maatschappelijk welzijn, respectievelijk op het grondgebied van Wallonië en van het BHG. Aan Vlaamse kant bepaalt het decreet van 17 december 1997 dat de secretaris van het OCMW het archief bewaart (art. 8), zoals dat ook volgens artikel 45 van de wet van 1976 het geval is. Het ontwerp van decreet van 23 mei 2008 stelt dat de voorzitter van het OCMW verantwoordelijk is voor de zorg voor het archief (art. 58) en dat de secretaris het beheer van het archief organiseert

(art. 88). In het Waalse en het Brusselse gewest geldt nog steeds artikel 45 van de wet van 1976 en is de secretaris met de zorg voor het archief belast.

In hoeverre deze verschuiving van bevoegdheden kan of moet uitmonden in een geregionaliseerde regelgeving inzake publiekrechtelijke archieven is nog steeds onderwerp van discussie. Zolang op dat vlak geen initiatieven worden genomen, blijft de archiefwet van 24 juni 1955 van kracht. De bepalingen van de archiefwet van 24 juni 1955 die van toepassing zijn op de gemeenten (zie hoger), gelden ook voor de archieven van het OCMW en zijn voorgangers.

Via de titels vermeld bij de algemene werkinstrumenten en bij de gemeenten kan worden nagegaan welke instellingen tot neerlegging in het rijksarchief overgingen. Soms maken dergelijke archieven de facto deel uit van het gemeentearchief. Enkele stedelijke OCMW's hebben een min of meer volwaardige archiefdienst uitgebouwd.

Voor de regelgeving inzake openbaarheid van bestuur, zie het desbetreffende hoofdstuk in dit boek.

2.4. *Belangrijke bronnenreeksen*

De archieven van de lokale armenzorginstellingen bevatten tal van bronnenreeksen die analoog zijn aan de bescheiden die we in de gemeentearchieven aantreffen. Om herhalingen te vermijden, verwijzen we wat hun gebruikswaarde betreft naar bovenstaande tekst. Volgende publicatie bevat lijsten van de reeksen documenten die men in een OCMW-archief kan aantreffen:

HONNORÉ (L.), LIBERT (M.), NUYTENS (M.). *Archives produites par les Centres Publics d'Action Sociale: plan de classement et tableau de tri*. Brussel, 2005.
Zie ook de lijst op www.vvbad.be/WLOA/OCMWselectielijsten

Zie tevens:

Provincie West-Vlaanderen. Archiefdienst. *Uit de vergeethoek. Archiefbeheer en archiefzorg bij de West-Vlaamse openbare centra voor maatschappelijk welzijn (OCMW's)*. Brugge, 2002.

De vergaderingen van de raad van het OCMW en zijn voorgangers waren nooit openbaar, ook als het niet over personen ging. In Vlaanderen werden deze bijeenkomsten ingevolge het decreet van 5 juli 2002 wel openbaar. In het Waalse gewest en het BHG gaan de vergaderingen nog steeds achter gesloten deuren door. Van de beraadslagingen en besluiten van de raad van het OCMW en zijn voorgangers worden notulen opgemaakt. Hoe uitvoerig het notuleren geschiedt, zal afhangen van wat het reglement bepaalt. De ondertekende processen-verbaal van de zittingen gelden alleszins als authentieke akten.

Het decreet van 7 floréal jaar XIII verplichtte enkel de armenzorginstellingen van grote steden een jaarlijks verslag op te stellen. Sommige gingen tot publicatie van dit verslag over. Een circulaire van 11 februari 1926, uitgaand van de minister van Justitie, schreef voortaan aan alle COO's een dergelijk jaarrapport voor. Het rapport was voor de bevoegde minister bestemd en behandelde de financiële situatie van de COO, de vormen van steunverlening, de medische en farmaceutische dienst aan huis, de zorg in de ziekenhuizen en het ziekenvervoer.

Zoals bij de gemeenten komen ook hier begrotingen, rekeningen en boekhoudkundige documenten voor evenals leggers betreffende de onroerende goederen, renten, obligaties en bescheiden betreffende huur en verpachting. Volgende verwerkte bronnenuitgaven maken van deze bron gebruik:

VAN DEN EECKHOUT (P.), SCHOLLIERS (P.). *De Brusselse huishuren, op. cit.*

AVONDT (G.), SCHOLLIERS (P.). *De Gentse textielarbeiders, op. cit.*

HENAU (A.). *De Belgische huishuren gedurende het Interbellum*. Leuven, 1991.

SEGENS (Y.). *De huishuren in België, 1800-1920, voorstelling van een databank*.

Leuven, 1999 (online op www.econ.kuleuven.be/eng/ew/discussionpapers/Dps99/dps9915.PDF).

Het tweede werk stelt tevens een prijzenindex samen op basis van de leveringen aan de burgerlijke godshuizen. Loonindices en -barema's werden gecompileerd op basis van de bescheiden betreffende het personeel:

VAN DEN EECKHOUT (P.). *Lonen van Brusselse arbeiders, op. cit.*

Tot op het moment dat de verschillende wetten inzake het bestaansminimum hun intrede deden, beschikten de lokale armenzorginstellingen in principe over een grote autonomie inzake steunverlening. Artikel 69 van de COO-wet onderscheidde slechts één categorie waaraan onvoorwaardelijk steun moest worden verleend: vrouwen die een of meerdere kinderen jonger dan 16 jaar ten hunnen laste hadden. De archieven van de armenzorginstellingen kunnen bijdragen tot de studie van de politiek die ten aanzien van potentiële gegadigden werd gevoerd. Gezien de massale aanwezigheid van armen, stelde men in de negentiende eeuw lokale reglementen op die een selectie moesten mogelijk maken. Er werden categorieën van behoeftigen gecreëerd waarvoor overeenkomstige steuncriteria golden. Even vaak werden, bijvoorbeeld tijdens crisissituaties, *ad hoc*-criteria aangewend. Lijsten van armen werden opgesteld, aangevuld met informatie aangaande hun inkomsten en uitgaven en de uitgereikte steun. In de loop van de twintigste eeuw maakten de armenlijsten plaats voor geïndividualiseerde dossiers, waarin middels een sociaal onderzoek de toestand van de betrokkene en zijn noden werden geschetst. Een overzicht van de inhoud van sociale dossiers (intake formulier, schriftelijke vraag om hulp, contactbladen met informatie over de cliënt, sociale verslagen, aangifte van bestaansmiddelen, budgetbegeleiding, rechtszaken, verblijf in ziekenhuis en opvangtehuis, enz.) treft men aan in:

KERCKHOVE (V.). *De sociale dossiers: een voorstel inzake bewaren en vernietigen*, in *OCMW Visies*, 2000, nr. 2, p. 21-27.

Naast de documenten die de individuele steunverlening betreffen, zijn er de verslagen van armenbezoekers en armengeneesheren die rapporteerden over de toestanden die ze aantroffen. Daarbij ging veel aandacht naar de sanitaire situatie van de behoeftigen en naar de diverse medische en "morele" campagnes die ten aanzien van deze groep werden gevoerd: campagnes ter bevordering van vaccinaties, van het huwen en wettigen van kinderen, van het schoolbezoek, van het sparen, enz.

De mogelijkheden die door deze archieven worden geboden, komen aan bod bij:

VAN BORM (J.). De archieven van de weldadigheidsbureaus als bron voor de sociale geschiedenis van de XIXe eeuw, in *Handelingen van het XLe congres van de Federatie van de Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België*, 1971, p. 284-294.

VAN DEN EECKHOUT (P.). De OCMW-archieven als bron voor de studie van de levensstandaard en de armenzorg, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 1991, p. 119-122.

Naast de zogenaamde huiszittende armen waren de lokale instellingen voor armenzorg verantwoordelijk voor de verzorging van diverse categorieën die in instellingen werden opgevangen: hospitalen, kraaminrichtingen, wezentehuizen, tehuizen voor gevonden en verlaten kinderen, bejaardenhomes, tehuizen voor ongeneeslijke patiënten, zwakzinnigen, doven, blinden, enz. Een groot aantal dossiers aangaande deze instellingen betreffen hun bouw en verbouwing, interne organisatie, beheer, infrastructuur, medische uitrusting, hygiënische omstandigheden, het regime waaraan de betrokkenen zich moesten onderwerpen, enz. Beschikte men plaatselijk niet over de nodige ziekenhuizen of godshuizen, dan treft men allicht documenten aan betreffende het verblijf van de betrokkenen in andere instellingen en de financiële vergoeding die daarvoor moest worden betaald. Zelfs al had men de nodige infrastructuur, dan komen er dossiers voor aangaande de vergoeding voor elders verblijvende armen en voor de uitbesteding van bepaalde categorieën (zoals gevonden en verlaten kinderen) bij pleegouders.

Het archief van het OCMW van Gent zette de vondelingenregisters uit de periode 1799-1922 online:

VERMEULEN (L.), VAN WASSENHOVE (A.), DE SMET (R.). Het historisch archief van het OCMW-Gent. Collectie vondelingenregisters, in *OCMW Visies*, 2003, nr. 4, p. 54-60.

Gezien het belang van de component medische verzorging (thuis of in een instelling) in opdracht van de OCMW's en hun voorlopers, bieden deze archieven heel wat materiaal voor de studie van de gezondheidszorg en dit vanuit het standpunt van het beleid, de zorgenverstrekkers, de patiënten en de ontwikkeling van de geneeskunde. Op de mogelijkheden van dergelijke archieven wordt gewezen in:

VELLE (K.). Het belang van de OCMW-archieven voor de geschiedenis van de gezondheidszorg in de 19^e en 20^e eeuw, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 1991, p. 115-119.

VELLE (K.). De hospitaalarchieven, een mogelijke bron voor het doodsoorzaken- en morbiditeitsonderzoek m.b.t. de eerste helft van de 19e eeuw. Een steekproef in het archief van het Bijlokehospitaal te Gent, in *ABB*, 1984, extranr. 24, p. 273-289.

SERVAIS (P.), ROGER (F.H.). Les archives médicales hospitalières: organisation et possibilités d'utilisation, in *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, 1980, p. 71-90.

Zelfs voor de COO-wet de armenzorginstellingen de opdracht gaf zich in te zetten voor het voorkomen van armoede, participeerden de burelen van weldadigheid en de burgerlijke godshuizen in initiatieven op het vlak van de “sociale voorzorg”. Zo namen zij bijvoorbeeld direct of indirect deel aan de bouw van arbeiderswoningen en de organisatie van werkverschaffingsprojecten. De wet op de COO verplichtte hen crèches te subsidiëren. Facultatief was het toekennen van toelagen of terugbetaalbare voorschotten aan instellingen zoals mutualiteiten, pensioenkassen en werkloosheidsfondsen. De steun diende louter financieel te zijn en de COO’s mochten zich niet bemoeien met hun inrichting en werking. Verder mochten de COO’s de aansluiting van behoeftigen bij diezelfde voorzorgsinstellingen bevorderen door tussen te komen in de ledenbijdrage.

3. De kerkfabrieken en de instellingen belast met het beheer van de temporeliën van de erkende eredienst

3.1. Bibliografie

MAST (A.) e.a. *Overzicht van het Belgisch administratief recht*, op. cit., p. 651-661.

DUJARDIN (J.) e.a. *Bestuur van de erediensten*. Brugge, 2007.

Beide voormelde werken behandelen enkel de situatie in het Vlaamse gewest. SÄGESSER (C.). *Le temporel des cultes depuis sa régionalisation*, in *CH CRISP*, 2007, nr. 1968.

3.2. De instelling

Kerkfabrieken zijn lokale openbare instellingen met rechtspersoonlijkheid, die de goederen bestemd voor de uitoefening van de eredienst beheren. Het decreet van 2-4 november 1789 nationaliseerde het patrimonium van de bestaande kerkfabrieken. Op 23 fructidor jaar IX werd er tussen de Franse overheid en de Heilige Stoel een concordaat afgesloten. Het concordaat werd van toepassing op 18 germinal jaar X, samen met het decreet van de 77 Organieke Artikelen, dat de uitvoering van het concordaat regelde. De oprichting van kerkfabrieken werd voorzien en de rooms-katholieke eredienst en de eredienst van de protestantse kerkgemeenschappen werden erkend. Het beheer van de onroerende en roerende goederen van de vroegere kerkfabrieken die geen andere bestemming hadden gekregen, werd door het decreet van 7 thermidor jaar XI aan de kerkfabrieken overgedragen. De Israëlitische eredienst werd niet in deze regeling opgenomen en de consistories van deze eredienst verwierven pas rechtspersoonlijkheid door de wet van 4 maart 1870. Hetzelfde geschiedde toen met de consistories van de anglicaanse eredienst. De besturen belast met het beheer van de goederen van de islamitische eredienst werden erkend bij de wet van 19 juli 1974. Met de besturen van de orthodoxe eredienst gebeurde dit door de wet van 17 april 1985.

Het decreet van 30 december 1809 legde de wettelijke organisatorische uitbouw van de kerkfabrieken vast. In principe moet er een kerkfabriek worden opgericht van zodra er een erkende parochie is. Alleen dan hebben de handelingen van deze parochies rechtsgevolgen voor de burgerlijke overheid. De regelgeving van 1802 en 1809 werd aangevuld door de wet van 4 maart 1870 die het financieel en boekhoudkundig beheer regelt.

Ingevolge de bijzondere wet van 13 juli 2001 werden de gewesten met ingang van 1 januari 2002 bevoegd voor de kerkfabrieken en de instellingen die belast zijn met het beheer van de temporaliën van de erkende erediensten. De erkenning van een eredienst en de wedden en pensioenen van de bedienaars bleven federale materie. Aan de bevoegdheidsoverdracht werd aan Vlaamse kant invulling gegeven door het decreet van 7 mei 2004 betreffende de materiële organisatie en werking van de erkende erediensten. Bij besluit van 30 september 2005 stelde de Vlaamse regering vast aan welke criteria plaatselijke geloofsgemeenschappen voortaan moeten voldoen om te worden erkend. Bij het Brussels gewest is een globale herziening van de regelgeving ter studie. Ondertussen paste de ordonnantie van 18 juli 2002 de terminologie aan de nieuwe institutionele realiteit aan. De ordonnantie van 19 februari 2004 hervormde de samenstelling van de kerkraad. De ordonnanties van 29 juni 2006 regelden respectievelijk een aantal aangelegenheden voor alle erediensten en de inrichting en werking van de islamitische eredienst. Het besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke regering van 8 februari 2007 betreft de erkenning van de islamitische gemeenschappen en de machtiging tot oprichting van islamitische comités. In afwachting van een globale herziening van de wetgeving, regelen drie besluiten van de Waalse regering van 13 oktober 2005 de organisatie van de comités belast met het beheer van de temporaliën van de erkende islamitische gemeenschappen.

Op basis van artikel 139 van de grondwet dat stelt dat het Waalse gewest bepaalde van zijn bevoegdheden mag overhevelen naar de Duitstalige gemeenschap, werd met ingang van 1 januari 2005 het administratief toezicht op de kerkfabrieken in Duitstalige gemeenten overgeheveld naar de Duitstalige gemeenschap. Deze paste in het decreet van 20 december 2004 de terminologie aan en regelde het administratief toezicht op de kerkfabrieken. Het decreet van 30 januari 2006 paste de wet van 4 maart 1870 aan en het decreet van 19 mei 2008 regelde de algemene organisatie van de temporaliën van de katholieke en de protestantse eredienst.

Het bestuur van de kerkfabriek behoort toe aan de kerkraad. De kerkraad beraadslaagt en besluit over alle vraagstukken in verband met de financiën van de kerkfabriek, stelt de begroting en de jaarrekening vast, besluit over buitengewone uitgaven, het voeren van processen, verpachtingen, verkoop en ruil van onroerende goederen evenals oprichting en herstel van de gebouwen van de eredienst. De regeling die geldt voor de katholieke eredienst is grotendeels van toepassing voor de andere erediensten.

Het toezicht op de handelingen van de kerkfabrieken vanwege gemeente en provincie komt aan bod bij de bespreking van de bronnen die als gevolg hiervan op het vlak van de gemeente (zie hoger) en de provincie (zie lager) worden gegeneerd. Daarbij moet rekening worden gehouden met het feit dat de islamitische en de orthodoxe eredienst op provinciale basis georganiseerd zijn.

3.3. *Archieven*

Ingevolge de bijzondere wet van 13 juli 2001 werden de gewesten met ingang van 1 januari 2002 bevoegd voor de kerkfabrieken en de instellingen die belast zijn met het beheer van de temporaliën van de erkende erediensten. Zoals hoger vermeld werd deze bevoegdheid inzake de Duitstalige gemeenten van het Waalse

gewest naar de Duitstalige gemeenschap overgeheveld. In verschillende artikelen (voor elk van de betrokken erediensten) belast het Vlaamse decreet van 7 mei 2004 de secretaris met het bewaren van het archief. Het decreet van 19 mei 2008 van de Duitstalige gemeenschap bepaalt in artikel 16 dat de secretaris met het bewaren van het archief wordt belast. Voor het Brusselse en het Waalse gewest gelden nog steeds de bepalingen van het keizerlijk decreet van 30 december 1809. Verschillende artikelen (50, 54 tot en met 57, 89) raken de problematiek van de archieven aan, zonder ondubbelzinnig te stellen wie er zorg voor moet dragen.

In hoeverre deze verschuiving van bevoegdheden kan of moet uitmonden in een geregionaliseerde regelgeving inzake de archieven van de kerkfabrieken is nog steeds onderwerp van discussie. Zolang de gewesten terzake geen initiatieven nemen, blijft de archiefwet van 24 juni 1955 van kracht. De bepalingen van de archiefwet die gelden voor de gemeentearchieven (zie hoger) zijn ook van kracht voor de archieven van de kerkfabrieken. Van de archieven van kerkfabrieken die in de rijksarchieven werden neergelegd, is een zeer groot aantal geïnventariseerd. Deze toegangen kan men opsporen via de gidsen vermeld bij de algemene werk-instrumenten en het hoofdstuk over de gemeenten.

MURET (P.). *Guide des fonds et collections des Archives Générales du Royaume. Archives ecclésiastiques du Brabant, op. cit.*, verwijst ook naar archieven van kerkfabrieken.

De burgerlijke en kerkelijke wetgeving terzake komt aan bod bij:

DE KEYZER (W.) e.a. *Richtlijnen en aanbevelingen voor het beheer van het archief van de kerkfabriek en van andere parochiearchieven*. Brussel, 1997.

VAN ISTERDAEL (H.). *Richtlijnen en aanbevelingen voor het beheer van het archief van de bestuursraad en van andere archieven van protestantse gemeenten*. Brussel, 2007.

Deze laatste publicatie houdt evenwel geen rekening met de regionalisering van de bevoegdheid inzake kerkfabrieken.

Voor de regelgeving inzake openbaarheid van bestuur, zie het desbetreffende hoofdstuk in dit boek.

3.4. *Belangrijke bronnenreeksen*

We beperken ons tot een opsommend overzicht van de bronnenreeksen. Voor de gebruikswaarde verwijzen we naar analoge bronnenreeksen in het hoofdstuk betreffende de gemeenten (zie hoger). Voor een impressie van de inhoud van deze archieven, zie:

VAN DE SIJPE (L.). De archieven van kerkfabrieken 19^e-20^e eeuw: een miskende historische bron. Het Limburgse voorbeeld, in *Ons Heem*, 2003, nr. 2, p. 9-21.

In de archieven van de kerkfabriek treffen we de notulen aan van de verkiezing voor de kerkraad en van de verkiezing voor het bureau van kerkmeesters evenals de notulen van de zittingen van de kerkraad en van de zittingen van het bureau van kerkmeesters. Verder zijn er de bescheiden inzake begrotingen en rekeningen; allerhande documenten die de inkomsten en uitgaven kunnen staven; bescheiden inzake koop en verkoop van roerende en onroerende goederen; documenten betreffende het aanvaarden van schenkingen en legaten; overeenkomsten inzake

verpachting, verhuring en openbare aanbestedingen; bescheiden aangaande bouw en herstellingen. Van documenten uit de archieven van de kerkfabrieken werd gebruik gemaakt om prijsindices te construeren:

VAN DEN EECKHOUT (P.), SCHOLLIERS (P.). *De Brusselse huishuren, op. cit.*
 AVONDS (G.), SCHOLLIERS (P.). *De Gentse textielarbeiders, op. cit.*

Op grond van het decreet van 30 december 1809 moet de kerkfabriek twee inventarissen aanleggen: een jaarlijks bij te werken inventaris van het kerkmeubilair en van alle kerkraad, inclusief de voorwerpen die niet strikt op de eredienst gericht zijn zoals kunst- en siervoorwerpen; een inventaris van de stichtingen, eigendomstitels, huur- en pachtcontracten.

4. Polders en wateringeng

4.1. Bibliografie

PAUWELS (A.). *Polders en wateringeng*. Brussel, 1935.
 PAUWELS (A.), DEMEYERE (D.). *Polders en wateringeng*. Brugge, 1988.
 MAST (A.) e.a. *Overzicht van het Belgisch administratief recht, op. cit.*, p. 663-671.

4.2. De instellingen

Polders zijn openbare instellingen die tot taak hebben de ingedijkte gronden die op de zee en de aan het getij onderhevige waterlopen werden veroverd, in stand te houden, droog te leggen en te bevoeien. Wateringeng zijn openbare instellingen die buiten de polderzones ingesteld zijn om binnen de grenzen van hun gebied een voor de landbouw en de hygiëne gunstige bewatering te realiseren en zo de gronden tegen wateroverlast te beschermen.

Polders en wateringeng vormen reeds openbare besturen sedert het Ancien Régime. Drie keizerlijke decreten van 1811 regelden het regime van de polders. Een nieuwe polderwet liet tot 3 juni 1957 op zich wachten. Voor de wateringeng was er aanvankelijk geen organieke wet voorhanden: ze werden beheerd volgens hun eigen reglement van orde en volgens de oude gewoonten en gebruiken. Het KB van 9 december 1847 verschaftte een organiek reglement voor de wateringeng. De nieuwe wateringwet werd afgekondigd op 5 juli 1956. De opeenvolgende wetten brachten geen fundamentele wijzigingeng in het beheer van polders en wateringeng aan.

De polders en wateringeng worden beheerd door een algemene vergadering. Deze verzamelt diegenen die gronden in de polders of wateringeng bezitten. Enkel de zogenaamde "grote gelanden", de eigenaars van een bepaalde oppervlakte, hadden stemrecht. De polder- en wateringengwetten van de jaren 1950 behielden dit principe, maar zwakten het gevoelig af. De algemene vergadering is bevoegd voor het aanduiden van de leden van het dagelijks bestuur. Bij de polders werd dit altijd al rechtstreeks door de algemene vergadering verkozen. Bij de wateringeng werden de leden van het dagelijks bestuur voor de wet van 1956 door de Koning benoemd, op basis van een lijst van kandidaten voorgelegd door de algemene vergadering en waarover de bestendige deputatie advies had gegeven. Na 1956 werd ook bij de wateringeng het systeem van de polders gehanteerd.

Naast het aanduiden van het dagelijks bestuur van polder of watering is de algemene vergadering bevoegd voor het opstellen van de reglementen van orde, het opstellen van bijzondere politieverordeningen, het treffen van beslissingen inzake de uit te voeren werken, het opstellen van begrotingen en rekeningen, het vaststellen van de belastingen en het beslissen over verhuur, verpachting, transacties met onroerend goed en leningen. Het dagelijks bestuur voert deze beslissingen uit en bereidt de bijeenkomsten van de algemene vergaderingen voor.

De polders en wateringen zijn onderworpen aan het administratief toezicht van de (bestendige) deputatie (zie lager bij de provincies). Zowel de normerende als de uitvoerende bevoegdheid van de federale overheid inzake polders en wateringen werd overgedragen aan de gewesten en dit ingevolge de bijzondere wet van 8 augustus 1980, gewijzigd door de wet van 8 augustus 1988 en de bijzondere wet van 12 januari 1989. De normerende bevoegdheid wordt uitgeoefend door het Vlaams Parlement, de uitvoerende bevoegdheid door de Vlaamse regering.

4.3. Archieven

Artikel 56 van de polderwet en artikel 56 van de wateringwet stellen dat de ontvanger-griffier verantwoordelijk is voor de bewaring van het archief. Deze wetten zijn nog steeds van kracht. De bepalingen van de archiefwet die gelden voor de gemeentearchieven (zie hoger) gelden ook voor de archieven van polders en wateringen. De archieven van polders en wateringen beperken zich niet tot de hedendaagse periode. Zie ook:

HUYS (E.), VANDERMAESEN (M.). *Polders en wateringen in maritiem Vlaanderen*. Brussel, 2000.

Provincie West-Vlaanderen. Archiefdienst. *Uit de vergeethoek. Archiefbeheer en archiefzorg bij de West-Vlaamse polders en wateringen*. Brugge, 2001.

Voor de regelgeving inzake openbaarheid van bestuur, zie het desbetreffende hoofdstuk in dit boek.

Volgende gepubliceerde toegangen zijn voorhanden:

JAMEES (A.). *Inventaris van het archief van de polder van Lillo, Stabroek, Berendrecht en Zandvliet*. Brussel, 1957.

COPPEJANS-DESMEDT (H.). *Inventaris van het archief van de heerlijkheid en van de polder van Sint-Albert*. Brussel, 1960.

JAMEES (A.). *Inventaris van het archief van de polders van Muisbroek en Ettenhoven*. Brussel, 1974.

ASAERT (G.). *Inventaris van archief van Polders in het Land van Waas*. Brussel, 1984.

BUNTINX (W.). *Drie Verenigde Wateringen (1554-1945). Inventaris*. Brussel, 1988 (Toegangen in beperkte oplage).

ASAERT (G.). *Inventaris van het archief van de polder van Hoboken. Met bijlage: archief van de Kielpolder*. Brussel, 1993 (Toegangen in beperkte oplage).

VERMEIREN (G.). *Inventaris van het archief van de polder van Battenbroek*. Brussel, 1993 (Toegangen in beperkte oplage).

VAN DAMME (K.). *Inventaris van het archief van de polder van Battenbroek. Supplement (53-203). Met bijlage: archief van de polder De Koebeemden*. Brussel, 1993 (Toegangen in beperkte oplage).

- ASAERT (G.). *Inventaris van de archieven van de Kauwensteinse Dijk, van de polders van Oorderen en van de polders van Ordam, Muisbroek en Ettenhoven*. Brussel, 1995 (Toegangen in beperkte oplage).
- ASAERT (G.), JAMEES (A.). *Archief van de Polder van Oosterweel cum annexis. Inventaris*. Brussel, 1995.
- MERTENS (J.). *Inventaris van het archief van de watering van Stampershoek (Ancien Régime en nieuwste tijd)*. Brussel, 1993 (Toegangen in beperkte oplage).
- HUYS (E.). *Catalogus van de verzameling kaarten en plattegronden van de watering van Blankenberge*. Brussel, 1996.
- HUYS (E.), VANDERMAESEN (M.). *Inventaris van het archief van de Zwinpolder en rechtsvoorgangers*. Brussel, 2000.
- HUYS (E.), VANDERMAESEN (M.). *Inventaris van het archief van de Zandvoordepolder en rechtsvoorgangers*. Brussel, 2000.
- HUYS (E.), VANDERMAESEN (M.). *Inventaris van het archief van de Grote Westpolder en rechtsvoorgangers*. Brussel, 2001.
- HUYS (E.), VANDERMAESEN (M.). *Inventaris van het archief van de watering van Blankenberge, van de moere van Meetkerke en catalogus van de verzameling omlopers en andere bescheiden neergelegd door de watering van Blankenberge*. Brussel, 2001.
- HUYS (E.), VANDERMAESEN (M.). *Inventaris van het archief van de polder Sint-Trudoledeken en rechtsvoorgangers*. Brussel, 2001.
- VERSCHAAREN (J.). *Inventaris van archieven van polders in het Land van Waas. Supplement*. Brussel, 2002.
- HUYS (E.), VANDERMAESEN (M.). *Inventaris van het archief van de watering van Gistel-oost-over-de-Ware (1540-1939)*. Brussel, 2003.
- DE SMET (S.). *Inventaris van het archief van Kalloppolder: Overdracht 2003 (1649-1969)*. Brussel, 2008.

4.4. Belangrijke bronnenreeksen

In volgende publicatie komt het gebruik van de bronnen uit archieven van polders en wateringen aan bod, doch de nadruk ligt op het Ancien Régime:

- HUYS (E.), VANDERMAESEN (M.). *Polders en wateringen. Studiedag georganiseerd te Damme op 19 mei 2000*. Brussel, 2001.

In deze archieven treffen we de klassieke bronnenreeksen aan die we ook in de gemeentearchieven kunnen terugvinden: de registers met de verslagen en besluiten van de algemene vergadering, de registers van in- en uitgaande briefwisseling, de begrotingen en de rekeningen. Vaak zijn er ook uitgebreide collecties met kadastrale documenten en plattegronden evenals de rollen betreffende de heffing van het dijkgeschot en het suatie- of wateringgeld. Het geschot is de grondbelasting die wordt geïnd voor het onderhoud van de polderwerken. Het wateringgeld is een heffing die door de naburige polders wordt betaald opdat zij hun water langs de polder zouden mogen lozen. Daarnaast zijn er nog andere belastingrollen voor de uitvoering van specifieke werken.